

ΤΕΥΧΟΣ ΕΝΔΕΚΑΤΟ
2022/1

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ
**ΜΑΡΕΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ I**

Michèle Barrett
Suzanne Bergeron
Ashley Bohrer
Heather A. Brown
Christine Delphy
Silvia Federici
Susan Ferguson
Kevin Floyd
Elena Gapova
Martha Gimenez
Fríga Haug
David McNally
Jyoti Puri
Prajna Seneviratne
Jiřina Šmejkalová
Gayatri Chakravorty Spivak
Lise Vogel

Ρ
Ι
Σ
Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Τιμή €9

ΚΡΙΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

Συντακτική επιτροπή: Ελένη Βλάχου, Χριστίνα Δημακοπούλου, Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Αγγελική Πούλου, Μαρία Χολέβα.

Επιστημονικοί Συνεργάτες: Δημήτρης Αναστασίου, Άρις Αραγεώργης (1961-2018), Γιώργος Βελεγράκης, Θανάσης Γκιούρας, Reinhard Jung, Δημήτρης Καλτσώνης, Έλενα Μαμουλάκη, Γιώργος Μανιάτης, Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Σταύρος Μαυρουδέας, Παντελής Μπάγκος, Αριστείδης Μπαλτάς, Ευγενία Μυλωνάκη, Νίκος Παπαδάτος, Ντορίνα Παπαναστασίου, Κώστας Πασσάς, Γιώργος Πλειός, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Σωτήρης Σκανδάλης, Σταύρος Σταυρίδης, Κώστας Στεργιόπουλος, Simona Todaro, Τέλης Τύμπας, Γιώργος Φαράκλας, Γιώργος Φουρτούνης, Νίκος Φωλίνας, Αλέξανδρος Χρύσης, Στάθης Ψύλλος.

Επικοινωνία: www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας: Γεράσιμος Χολέβας

Σχεδιασμός κειμένου: Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος

Σελιδοποίηση: Νεκτάριος Στεργιόπουλος

Παραγωγή: Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας: Γιάννης Σακελλαρίου, Αποστόλης Κυριάκος

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση: Εκδόσεις Τόπος

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 11 – 2022/1

Εικόνα εξωφύλλου: Μάνος Τσιχλής

John Heartfield, *Zwangslieferantin von Menschenmaterial nur Mut! Der Staat braucht Arbeitslose und Soldaten!* (Εξαναγκασμένη προμηθεύτρια ανθρώπινου υλικού, κουράγιο! Το κράτος χρειάζεται ανέργους και στρατιώτες!), στο AIZ, Vol. 9, no 10 (8 Μαρτίου 1930), ασημοτυπία ζελατίνης με γραφίτη, 25,4 x 22,5 εκ.

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

Περιεχόμενα

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αφιέρωμα στον «Μαρξισμό και Φεμινισμό»: το παρόν τεύχος _____ 07

ΕΝΟΤΗΤΑ 1:

ΟΙ 'ΠΡΩΤΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

MICHÈLE BARRETT

Ορισμένα εννοιολογικά προβλήματα στη μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση _____ 31

CHRISTINE DELPHY

Για έναν υλιστικό φεμινισμό _____ 61

MARTHA E. GIMENEZ

Τι είναι υλικό στον υλιστικό φεμινισμό;

Μια μαρξιστική φεμινιστική κριτική _____ 71

FRIGGA HAUG

Για τη θεωρία των έμφυλων σχέσεων _____ 93

SUSAN FERGUSON & DAVID MCNALLY

Κεφάλαιο, εργασιακή δύναμη και έμφυλες σχέσεις _____ 125

SILVIA FEDERICI

Πέρα από τον Μαρξ. Φεμινισμός, μαρξισμός

και το ζήτημα της αναπαραγωγής _____ 153

HEATHER A. BROWN

Ο Ένγκελς και το φύλο _____ 163

ΕΝΟΤΗΤΑ 2:

ΟΙ 'ΝΕΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

ASHLEY BOHRER

Διαθεματικότητα και μαρξισμός: μια κριτική ιστοριογραφία _____ 183

LISE VOGEL

Πέρα από τη διαθεματικότητα _____ 213

KEVIN FLOYD

Γράφοντας ιστορία: μαρξισμός, queer θεωρία και αντίφαση στο μέλλον

των αμερικανικών σπουδών _____ 227

SUZANNE BERGERON & JYOTI PURI
Η σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης: μια εισαγωγή _____ 257

PRAJNA SENEVIRATNE
Ο μαρξιστικός φεμινισμός συναντά τον μεταποικιακό φεμινισμό στη θεωρία
της οργάνωσης: ερωτήματα, συνέπειες και απαντήσεις _____ 269

CHAKRAVORTY GAYATRI SPIVAK
Διάσπαρτες εικασίες για το ερώτημα της αξίας _____ 285

ΕΝΟΤΗΤΑ 3: ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΕΚΤΟΣ ΔΥΣΗΣ

ELENA GAPOVA
Η Ρωσική Επανάσταση και η γυναικεία απελευθέρωση: σημειώσεις
για την κληρονομιά του εγχειρήματος της σοσιαλιστικής χειραφέτησης _____ 323

JIŘINA ŠMEJKALOVÁ
Χρειάζονται οι γυναίκες της Τσεχίας τον φεμινισμό;
Προοπτικές των φεμινιστικών θεωριών και πρακτικών στην Τσεχοσλοβακία _____ 335

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

*Δεν είναι μόνον
ο κομμουνισμός
στη γη,
στα κάθιδρα εργοστάσια εκείνα.
Είναι και μες στο σπίτι,
στο τραπεζάκι μπρος,
στις σχέσεις,
στη φαμίλια,
στην καθημερινή ρουτίνα.
Β. Μαγιακόφσκι
(απόδοση στα ελληνικά Γ. Ρίτσος)*

Αφιέρωμα «Μαρξισμός και Φεμινισμός»: το παρόν τεύχος

Το ενδέκατο τεύχος της *ΚΡΙΣΗΣ* είναι ειδικό και αφιερώνεται στη θεματική «Μαρξισμός και Φεμινισμός». Πρόκειται για το πρώτο ειδικό θεματικό τεύχος, το οποίο, σε αντίθεση με τέτοιου είδους τεύχη, επιμελείται το σύνολο της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού και δημοσιεύεται υπό την ευθύνη της. Αποτελεί το πρώτο μέρος ενός ειδικού αφιερώματος στη συγκεκριμένη θεματική, το οποίο συντονίζει η *ΚΡΙΣΗ* και το οποίο θα ολοκληρωθεί με την έκδοση ενός δεύτερου μέρους την άνοιξη του 2023 (δέκατο τρίτο τεύχος).

Η διαφορά των δύο μερών έγκειται στο εξής: το παρόν τεύχος αποτελεί μια συλλογή δεκαπέντε μεταφρασμένων στα ελληνικά κειμένων, αντλημένων από τη διεθνή βιβλιογραφία, ενώ το επόμενο μέρος θα απαρτίζεται από πρωτότυπες συμβολές στα ελληνικά και τα αγγλικά. Ο βασικός λόγος που προκρίθηκε η έκδοση ενός τεύχους με μεταφράσεις ξενόγλωσσων κειμένων είναι ότι η βιβλιογραφία που πραγματεύεται θεωρητικά τις σχέσεις της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης στα ελληνικά είναι ιδιαίτερα περιορισμένη. Έτσι, η συντακτική επιτροπή έκρινε ότι ένα τεύχος με μεταφράσεις κειμένων της διεθνούς θεωρητικής παραγωγής, τα οποία θεωρούνται επιδραστικά αλλά και κομβικής σημασίας για τη σύζευξη, εκτός της πλήρωσης του παραπάνω κενού, μπορεί να λειτουργήσει και ως έναυσμα για τη θεωρητική επεξεργασία των σχέσεων των δύο παραδόσεων σήμερα, συνεισφέροντας στην έντονη συζήτηση που έχουν εγκαινιάσει τα τελευταία χρόνια οι σπουδές φύλου στην Ελλάδα. Σε αυτή την κατεύθυνση, η *ΚΡΙΣΗ* εκτίμησε ότι η έκδοση ενός δεύτερου τεύχους, το οποίο θα φιλοξενήσει πρωτότυπες συμβολές θέτοντας στο επίκεντρό τους τις σχέσεις ανάμεσα σε αυτές τις δύο παραδόσεις σήμερα, ίσως να αποτελέσει ένα εφιαλτήριο για την εδραίωση ενός διαλόγου μεταξύ μαρξιστικών και φεμινιστικών σπουδών. Ως εκ τούτου, η έκδοση του ενδέκατου τεύχους συνοδεύεται από μια πρόσκληση υποβολής κειμένων, τα οποία, πλαισιώνοντας τα κείμενα προσκεκλημένων συγγραφέων, θα σημάνουν και την ολοκλήρωση του αφιερώματος.

«Μαρξισμός και Φεμινισμός Ι»: το παρόν συντακτικό σημείωμα

Το παρόν κείμενο έχει έναν υβριδικό χαρακτήρα. Από τη μία μεριά, συνιστά ένα καθιερωμένο συντακτικό σημείωμα, το οποίο επεξηγεί τους λόγους που ώθησαν τη συντακτική επιτροπή στην επιλογή της συγκεκριμένης θεματικής και την κατάρτιση της ύλης του τεύχους. Από την άλλη μεριά, όμως, για να γίνει αυτή η επεξήγηση εφικτή, θα πρέπει να αναλυθούν μια σειρά από θεωρητικούς παράγοντες, όπως αυτοί διαμορφώθηκαν ιστορικά. Υπό αυτήν την έννοια, το κείμενο επέχει και θέση εισαγωγής στη θεματική από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Σε τούτο το σημείο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συντακτική επιτροπή της ΚΡΙΣΗΣ δεν έχει την ειδική επιστημονική κατάρτιση για να εκπονήσει με πληρότητα μια παρόμοια εισαγωγή στο θέμα, καθώς κανένα από τα μέλη της δεν ειδικεύεται στις φεμινιστικές σπουδές ή στις σπουδές φύλου. Για τον λόγο αυτό, θα αρκεστούμε στην παρουσίαση ενός συνοπτικού και αδρομερούς πλαισίου, το οποίο, λαμβάνοντας μια ιστορική μορφή, θα επιχειρήσει να συνοψίσει τα βασικά επίδικα που προκύπτουν από τη θεωρητική (και λιγότερο από την πολιτική) αλληλεπίδραση της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης. Η διαμόρφωση του εν λόγω πλαισίου, ακριβώς εξαιτίας του ιστορικού του χαρακτήρα, θα ακολουθήσει την πεπατημένη των λεγόμενων κυμάτων του φεμινισμού, με όλα τα προβλήματα που κάτι τέτοιο συνεπάγεται. Δύο είναι τα σημαντικότερα: πρώτον, τα ιστοριογραφικά προβλήματα που συνεπάγεται κάθε περιγραφική «γενεαλογική» προσέγγιση ενός ιστορικού φαινομένου, δυσχεραίνουν μοιραία την ολοκληρωμένη προσέγγιση και κατανόηση του φαινομένου που χαρακτηρίζεται ως «Μαρξισμός και Φεμινισμός»· και δεύτερον, η δυτικοκεντρική ή ακόμα περισσότερο αμερικανοκεντρική οπτική που συνεπάγεται ο λόγος περί κυμάτων του φεμινισμού, μπορεί να στενέψει αρκετά την πρόσληψη της ιστορικής θεωρητικής αλληλεπίδρασης του με τον μαρξισμό. Επιπρόσθετα, η διαμόρφωση αυτού του πλαισίου θα ακολουθήσει μια συγκεκριμένη σκοπιά: εκείνη που εστιάζει στο πώς η εξέλιξη της φεμινιστικής σκέψης εγκυβρίζει διαχρονικά τη μαρξιστική παράδοση και λιγότερο στο πώς συμβαίνει το αντίστροφο. Τέλος, η βιβλιογραφία που παρατίθεται είναι ιδιαίτερα επιλεκτική και ενδεικτική και, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλεί ή αντιπροσωπεύει το εύρος της διαθέσιμης γραμματείας στο θέμα. Έχοντας ομολογήσει αυτές τις, εν πολλοίς, αναπόδραστες αδυναμίες μας, ελπίζουμε ότι όσα θα παρατεθούν παρακάτω επεξηγούν επαρκώς τα κριτήρια επιλογής των κειμένων που απαρτίζουν το παρόν τεύχος. Ελπίζουμε, ακόμη, ότι η αναγνώστρια ή ο αναγνώστης της ΚΡΙΣΗΣ θα εκλάβει την αδρομέρεια της ανάλυσής μας και τις αναπόφευκτες παραλείψεις ως τη βάση για να εκκινήσει ένας πιο ενδελεχής και πληρέστερος επιστημονικός διάλογος για τη θεωρητική σχέση μεταξύ μαρξισμού και φεμινισμού.

Φεμινισμός σε κύματα, μαρξισμός εν εξελίξει

Η χρήση του όρου «κύμα» για την περιγραφή των διαφόρων φάσεων της φεμινιστικής σκέψης και πολιτικής πρακτικής έλκει την καταγωγή του από ένα διάσημο άρθρο της Martha Lear, το οποίο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *New York Times* τον Μάρτιο του 1968 υπό τον τίτλο «Το δεύτερο φεμινιστικό κύμα: Τι θέλουν αυτές οι γυναίκες;» (*The Second Feminist Wave: What do These Women Want?*). Όπως είναι αυτονόητο, ο

προσδιορισμός ενός κύματος ως δεύτερου προϋποθέτει την ύπαρξη ενός πρώτου, το οποίο εν προκειμένω τοποθετείται στην περίοδο από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1920 περίπου. Ασφαλώς, κάτι τέτοιο επ' ουδενί σημαίνει ότι δεν μπορούν να ανιχνευτούν στην ιστορία εκφράσεις (θεωρητικές ή πρακτικές) του φεμινισμού πριν τον 19ο αιώνα.¹ Το πρώτο κύμα σφραγίζεται, τουλάχιστον στη φιλελεύθερη εκδοχή του, από τον αγώνα για το δικαίωμα ψήφου καθώς και από άλλα πολιτικά αιτήματα που αφορούν στην τυπική ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Αναφορικά με τη μαρξιστική παράδοση, κατά τη διάρκεια του πρώτου κύματος σφυρηλατείται η καθιερωμένη αντίληψη για το «γυναικείο ζήτημα», μια αντίληψη που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μονολεκτικά ως αναγωγιστική. Σύμφωνα με αυτήν, η έμφυλη καταπίεση και η ταξική ανισότητα είναι ισοεκατάτες έννοιες και παράλληλα η πρώτη ανάγεται στη δεύτερη, με την έννοια ότι η δεύτερη είναι αιτία της πρώτης. Μια διατύπωση που, αν και απλουστευτική, συμπυκνώνει την παραδοσιακή μαρξιστική πρόσληψη του γυναικείου ζητήματος, είναι η ακόλουθη: «Η ανισοτιμία των δύο φύλων έχει σημαδέψει την ταξική κοινωνία γιατί είναι γέννημά της και θα εξαλειφθεί πλήρως μόνο μαζί μ' αυτήν» (Σκαλούμπακα 2010: 179). Τούτη η παραδοσιακή πρόσληψη βρίσκει το βασικό της θεωρητικό έρεισμα στην *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους* (Ενγκελς 1997). Στο εν λόγω κείμενο, όπως είναι ευρέως γνωστό, ο Ένγκελς θεωρεί πως στις «πρωτόγονες» (sic) μη ταξικές («κομμουνιστικές») κοινωνίες δεν υφίσταται έμφυλη ανισότητα. Αυτή τελευταία ξεκινά με το πέρασμα στις ταξικές κοινωνίες.

Στο παλιό κομμουνιστικό νοικοκυριό, που περιλάμβανε πολλά αντρόγυνα και τα παιδιά τους, η διεύθυνση του νοικοκυριού, που είχε ανατεθεί στις γυναίκες, ήταν εξίσου δημόσιο, κοινωνικά αναγκαίο λειτουργήμα όπως και η εξεύρεση μέσων διατροφής από τους άντρες. Με την πατριαρχική οικογένεια, και ακόμα περισσότερο με τη μονογαμική ξεχωριστή οικογένεια, άλλαξαν τα πράγματα. Η διεύθυνση του νοικοκυριού έχασε το δημόσιο χαρακτήρα της. Έπαψε να ενδιαφέρει την κοινωνία. Έγινε ιδιωτική υπηρεσία. Η γυναίκα, παραμερισμένη από τη συμμετοχή στην κοινωνική παραγωγή, έγινε η πρώτη υπηρέτρια.

[...]

Η σύγχρονη ξεχωριστή οικογένεια είναι θεμελιωμένη πάνω στην ανοιχτή ή καλυμμένη σπιτική σκλαβιά της γυναίκας, και η σύγχρονη κοινωνία είναι μια μάζα που τα μέρη της αποτελούνται μονάχα από μεμονωμένες οικογένειες. Ο άντρας, στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων, πρέπει σήμερα να είναι ο βιοπαλαιστής, ο τροφοδότης της οικογένειας, τουλάχιστον στις ιδιοκτήτριες τάξεις, και αυτό του δίνει μια κυριαρχική θέση, που δεν έχει ανάγκη από κανένα έκτακτο νομικό προνόμιο. Μέσα στην οικογένεια, ο άντρας είναι ο αστός, η γυναίκα εκπροσωπεί το προλεταριάτο (Ενγκελς 1997: 89).

¹ Η Σιμόν Ντε Μπובουάρ (Beauvoir 1949), για παράδειγμα, θεωρεί ότι η πρώτη γυναίκα που υπερασπίστηκε το φύλο της ήταν η Christine de Pisan, στην Ιταλία τον 15ο αιώνα. Τέτοιου είδους ιστορικές διαπιστώσεις πρωτοκαθεδρίας είναι μακριά από τις επιδιώξεις του παρόντος κειμένου.

Παράλληλα, για τον Ένγκελς, η κοινωνική πρόοδος, την οποία σηματοδοτεί η έλευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της μεγάλης βιομηχανίας, θέτει τις υλικές προϋποθέσεις για τη γυναικεία απελευθέρωση.

[H] απελευθέρωση της γυναίκας, η ισοτιμία της με τον άντρα είναι και παραμένει αδύνατη όσο καιρό η γυναίκα θα μένει αποκλεισμένη από την κοινωνική παραγωγική εργασία και θα είναι περιορισμένη στη σπιτική ιδιωτική δουλειά. Η απελευθέρωση της γυναίκας θα γίνει δυνατή μόλις μπορέσει να συμμετάσχει σε μεγάλη, κοινωνική κλίμακα στην παραγωγή, και οι δουλειές του σπιτιού θα την απασχολούν μονάχα σε ασήμαντο βαθμό. Κι αυτό έγινε δυνατό μονάχα με τη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, η οποία όχι μόνο επιτρέπει την εργασία της γυναίκας σε μεγάλη κλίμακα, αλλά και την απαιτεί ρητά και η οποία τείνει όλο και περισσότερο να μετατρέψει την ιδιωτική σπιτική δουλειά σε δημόσια βιομηχανία (Ένγκελς 1997: 200).

Αυτή η απελευθέρωση, ωστόσο, δεν μπορεί να ολοκληρωθεί παρά μόνο με το πέρασμα σε μια κοινωνία κοινωνικοποιημένων μέσων παραγωγής.

Στο βιομηχανικό κόσμο, ωστόσο, ο ειδικός χαρακτήρας της οικονομικής καταπίεσης που βαραίνει πάνω στο προλεταριάτο φαίνεται σ' όλη του την οξύτητα, μόνο αφού παραμεριστούν όλα τα νομικά ειδικά προνόμια της τάξης των καπιταλιστών και αποκατασταθεί η πλήρης νομική ισοτιμία των δυο τάξεων. Η δημοκρατία δεν αναιρεί την αντίθεση των δυο τάξεων, αντίθετα, προσφέρει ίσα-ίσα το έδαφος όπου με την πάλη λύνεται η αντίθεση αυτή. Το ίδιο επίσης θα φωτιστούν πέρα για πέρα ο ιδίομορφος χαρακτήρας της κυριαρχίας του άντρα πάνω στη γυναίκα στη σύγχρονη οικογένεια και η ανάγκη, καθώς και ο τρόπος, της δημιουργίας μιας πραγματικής κοινωνικής ισοτιμίας και των δυο, μόλις θα είναι και οι δυο νομικά εντελώς ισότιμοι. Θα φανεί τότε ότι η απελευθέρωση της γυναίκας έχει για πρώτη προϋπόθεση την επανεισαγωγή ολόκληρου του γυναικείου φύλου στην κοινωνική εργασία και ότι αυτό πάλι απαιτεί να πάψει η ξεχωριστή οικογένεια να είναι οικονομική μονάδα της κοινωνίας (Ένγκελς 1997: 89-90).

Και συμπληρώνει ο Ένγκελς (1997: 92): «Με το πέρασμα των μέσων παραγωγής σε κοινή ιδιοκτησία, παύει η ατομική οικογένεια να είναι η οικονομική μονάδα της κοινωνίας».

Εν ολίγοις, «η ξεχωριστή οικογένεια», κατά τον Ένγκελς, είναι η πηγή της έμφυλης καταπίεσης. Η τελευταία δεν υπήρχε ούτε πριν την εμφάνιση της πρώτης, δηλαδή εντός της «πρωτόγονης» «κομμουνιστικής» κοινωνίας, αλλά ούτε θα υπάρχει κατά το πέρασμα στην αταξική κοινωνία που έπεται του καπιταλισμού, οπότε και θα εξαφανιστεί. Παράλληλα και ως απόρροια των παραπάνω, η εκμετάλλευση και η καταπίεση των γυναικών εμφανίζεται αντιστρόφως ανάλογη με τη συμμετοχή των τελευταίων στην κοινωνική παραγωγική εργασία. Η θέση αυτή καθόρισε, σε πάρα πολύ σημαντικό βαθμό, την πολιτική των κομμουνιστικών κομμάτων κατά τη διάρκεια της Τρίτης Διεθνούς. Στο δεύτερο συνέδριό της, αποφασίστηκαν μάλιστα τα παρακάτω μέτρα για το γυναικείο ζήτημα: η μεταφορά των γυναικών έξω από το σπίτι και η ένταξή τους στην οικονομία· η αναδιοργάνωση των αγροτικών νοικοκυριών που εξακολουθούν να διατηρούν τη

γυναίκα σε υποδεέστερες θέσεις· η ανάπτυξη κοινοτικών δομών που εν μέρει την απαλλάσσουν από την οικιακή εργασία και τη φροντίδα των παιδιών· η παροχή ίσων ευκαιριών για τις γυναίκες· η κινητοποίηση των γυναικών στους τομείς της πολιτικής εργασίας και της κυβερνητικής διοίκησης (Harris 1995: 91-92). Η παραπάνω θέση επηρέασε επίσης και την πολιτική των σοσιαλιστικών κρατών, από την ΕΣΣΔ έως την Κούβα, στα οποία είχε άμεσο αντίκτυπο η πολιτική της Τρίτης Διεθνούς και των πολιτικών της επιγόνων.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως η παραδοσιακή μαρξιστική αντίληψη για το γυναικείο ζήτημα δεν είχε προβληματοποιήσει θεωρητικά τη σχέση του μαρξισμού με τον φεμινισμό. Η αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική άφηνε λίγα περιθώρια για κάτι τέτοιο. Ωστόσο, παρά τη μη προβληματοποίηση της εν λόγω σχέσης, η πρακτική των κομμουνιστ(ρι)ών κατά τον 20ο αιώνα έθεσε ως πολιτικό και ηθικό καθήκον τη λήψη μέτρων για την ισοτιμία των φύλων. Τούτο το καθήκον αντανakλάται και στα παρακάτω λόγια του Λένιν (2008: 85), όπου περιγράφονται τα πολιτικά καθήκοντα των κομμουνιστ(ρι)ών γενικά και όχι μόνο κατ' αναφορά στο γυναικείο ζήτημα:

Στην πραγματικότητα, το 'ανέβασμα της δραστηριότητας της μάζας των εργατών' μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τον όρο ότι δε θα περιοριζόμαστε στην 'πολιτική ζύμωση σε οικονομικό έδαφος'. Κι ένας από τους βασικούς όρους για την αναγκαία επέκταση της πολιτικής ζύμωσης είναι η οργάνωση ολόπλευρων πολιτικών αποκαλύψεων. Η πολιτική συνείδηση και η επαναστατική δραστηριότητα των μαζών δεν μπορούν να καλλιεργηθούν διαφορετικά, παρά μόνο με τις αποκαλύψεις αυτές. [...] Η συνείδηση της εργατικής τάξης δεν μπορεί να είναι αληθινά πολιτική συνείδηση, αν οι εργάτες δε μάθουν ν' απαντούν σ' όλες χωρίς εξαίρεση τις περιπτώσεις αυθαιρεσίας και καταπίεσης, βίας και κατάχρησης, οποιεσδήποτε τάξεις κι αν αφορούν οι περιπτώσεις αυτές· και μάλιστα, ν' απαντούν από σοσιαλδημοκρατική κι όχι από οποιαδήποτε άλλη σκοπιά.

Κάτι τέτοιο είχε ως αποτέλεσμα, ιδιαίτερα στις χώρες της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, να λαμβάνονται πρωτοβουλίες, οι οποίες επιχειρούσαν «από τα πάνω», όπως λέγεται στη σχετική ιδιόλεκτο, να λάβουν επανορθωτικά μέτρα για το πρόβλημα της ανισοτιμίας των φύλων. Τα μέτρα αυτά είχαν θεαματικά αποτελέσματα, κυρίως ως προς την τυπική ισοτιμία των γυναικών, αλλά και τη συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, δεν ήταν εξίσου επιτυχημένα αναφορικά με όψεις της γυναικείας καταπίεσης, οι οποίες δεν σχετίζονται άμεσα με τη συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική εργασία.

Αν το πρώτο κύμα έθετε στο επίκεντρο των διεκδικήσεών του τα τυπικά πολιτικά δικαιώματα και την απλή συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική διαδικασία, το δεύτερο κύμα του φεμινισμού, το οποίο εκτείνεται από τη δεκαετία του 1960 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980 με αρχές της δεκαετίας του 1990, διευρύνει κατά πολύ τη φεμινιστική ατζέντα. Τούτη η τελευταία συμπεριλαμβάνει πλέον θέματα που αφορούν στην απελευθέρωση της γυναικείας σεξουαλικότητας και τη σεξουαλική της αντικειμενοποίηση· τα αναπαραγωγικά δικαιώματα με επίκεντρο το ζήτημα της άμβλωσης και της αντισύλληψης· την ενδοοικογενειακή βία και τον βιασμό εντός γάμου· την

ασφάλεια εντός του εργασιακού περιβάλλοντος, αλλά και τις έμφυλες διακρίσεις εντός αυτού (μισθολογικές ανισότητες και αποκλεισμός από επαγγέλματα «κύρους»)- τα στερεότυπα περί των έμφυλων ρόλων στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών αλλά και ευρύτερα.

Σε θεωρητικό επίπεδο, εισήχθη και εμπεδώθηκε η διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου (sex/gender), η οποία αποτέλεσε συνθήκη δυνατότητας της αποκαθίλωσης μιας σειράς «φυσικοποιημένων» έμφυλων διακρίσεων. Στο έδαφος τούτης της διάκρισης,² αναδύθηκε το ρεύμα του «ριζοσπαστικού φεμινισμού», σύμφωνα με τον οποίο η βασική δομή της κοινωνίας είναι πατριαρχική, δηλαδή χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των ανδρών πάνω στις γυναίκες, με συνέπεια την καταπίεση των τελευταίων. Η πατριαρχία, πάντα σύμφωνα με αυτήν τη σκοπιά, αποτελεί ένα υπερϊστορικό ή διϊστορικό φαινόμενο, το οποίο υπόκειται όλων των άλλων μορφών καταπίεσης στην κοινωνία:

Κατά γενική ομολογία, το σύστημα τάξη-βιολογικό φύλο [sex-class system] ήταν το πρώτο ταξικό σύστημα, με όλα τα άλλα ταξικά συστήματα να εκπορεύονται από αυτό τον αρχικό διχασμό του ανθρώπινου είδους. Κάθε σύστημα οικοδομούταν πάνω στο προηγούμενο μέχρι που καταλήξαμε σε με πυραμιδοειδή κοινωνική δομή, η οποία εξ ορισμού στερεί από τις ομάδες, τη μία μετά την άλλη, την ανθρωπινότητά τους (Atkinson 2014: 2).

Επιστρέφοντας στο επίκεντρο της πραγματέυσής μας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η σχέση φεμινισμού και μαρξισμού συστηματοποιήθηκε θεωρητικά κατά τη διάρκεια του δεύτερου κύματος. Οι μαρξίστριες φεμινίστριες ανέπτυξαν μια θεωρητική προβληματική για τη σχέση των δύο παραδόσεων στο έδαφος της απόρριψης τόσο της παραδοσιακής αναγωγιστικής θέσης για τη σχέση μεταξύ έμφυλης καταπίεσης και ταξικής αντίθεσης όσο και του ριζοσπαστικού φεμινισμού.

Από τη μία μεριά, απέναντι στην παραδοσιακή αναγωγιστική μαρξιστική πρόσληψη του φεμινισμού, οι δευτεροκυματικές μαρξίστριες φεμινίστριες αντέταξαν μια σειρά από επιχειρήματα τόσο εμπειρικής όσο και θεωρητικής διάστασης. Ως βασικές εμπειρικές αντενδείξεις, οι οποίες θεωρήθηκε ότι έθεταν σε αμφισβήτηση την παραδοσιακή θέση, εκλήφθησαν: (α) η διάψευση της πρόβλεψης περί φθίνουσας πορείας της πατριαρχίας εντός του καπιταλισμού:

Οι προβλέψεις των μαρξιστών του 19ου αιώνα ότι η πατριαρχία θα έφθινε μπροστά στην ανάγκη του καπιταλισμού να προλεταριοποιήσει τους πάντες, δεν επαληθεύτηκαν (Hartmann 1979: 20)

² Όπως αναφέρει η Άτκινσον (Atkinson 2014: 2): «η ιερή μας φράση ήταν το γνωμικό της Μποβουάρ: 'Καμία δε γεννιέται γυναίκα, αλλά μάλλον γίνεται'» (μετάφραση δική μας).

(β) και, κυρίως, η θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης:

Οι μαρξίστριες φεμινίστριες προσπαθούν να αναλύσουν όχι απλώς την πατριαρχία αλλά τη σχέση πατριαρχίας και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν πιστεύουν ότι η καθυπόταξη των γυναικών μπορεί να διαχωρισθεί απόλυτα από άλλες μορφές εκμετάλλευσης και καταπίεσης που υπάρχουν στις καπιταλιστικές κοινωνίες, όπως π.χ. η ταξική εκμετάλλευση και ο ρατσισμός. Ωστόσο, απορρίπτουν τους τρόπους που ο ορθόδοξος μαρξισμός και οι σοσιαλιστικές οργανώσεις περιθωριοποιούν τις γυναίκες στη θεωρία και στην πρακτική τους και θεωρούν την καταπίεση των γυναικών ως απλή παρενέργεια της ταξικής εκμετάλλευσης. *Είναι σαφές ότι ο σοσιαλισμός δεν εγγυάται με κάποιον απλό τρόπο την απελευθέρωση της γυναίκας, όπως αποκαλύπτει η εμπειρία των γυναικών στις σοσιαλιστικές κοινωνίες* (Beechey 1979: 2· η έμφαση δική μας).

Και επίσης:

Η συνεχιζόμενη καταπίεση των γυναικών σε χώρες όπου ο καπιταλισμός έχει καταργηθεί, αποδίδεται σε καθαρά ιδεολογικούς παράγοντες. Αυτό όμως προϋποθέτει έναν ιδεαλιστικό και όχι μαρξιστικό ορισμό της ιδεολογίας. Την αντιμετωπίζει ως παράγοντα που μπορεί να επιβιώσει ακόμα κι όταν εξαλειφθεί κάθε υλική καταπίεση, της οποίας τη νομιμοποίηση εξυπηρέτούσε (Delphy 1970: 1).³

Επιπροσθέτως, οι εν λόγω μαρξίστριες φεμινίστριες προέταξαν μια σειρά θεωρητικών επιχειρημάτων ενάντια στην αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση. Ένα πολύ χαρακτηριστικό επιχείρημα αυτού του τύπου παρέχεται από τη Χάρτμαν στο διάσημο άρθρο της «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση»:

Ο μαρξισμός μάς επιτρέπει να καταλάβουμε πολλά πράγματα γύρω από τις καπιταλιστικές κοινωνίες: τη δομή της παραγωγής, τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης δομής της απασχόλησης και τη φύση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η θεωρία του Μαρξ για την

³ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ανισότιμη θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης δεν επισημαίνεται μόνο από τις μαρξίστριες φεμινίστριες της δυτικής Ευρώπης και της βόρειας Αμερικής. Η Τατιάνα Μαμόνοβα ήταν επικεφαλής μιας φεμινιστικής αυτοέκδοσης (Almanac) στο Λένινγκραντ το 1979, υπό τον τίτλο «Γυναίκα και Ρωσία». Η έκδοση διακόπηκε μετά το πρώτο τεύχος από τις αρχές και συνεχίστηκε εκτός της ΕΣΣΔ, στο Παρίσι. Η Μαμόνοβα τονίζει ότι μόλις το 25% των μελών του ΚΚΣΕ είναι γυναίκες, ενώ περιγράφει την κατάσταση των γυναικών ως εξής: «τα κορίτσια μας λαμβάνουν την ίδια παιδεία με τα αγόρια μας, αλλά είναι πολύ πιο δύσκολο για εκείνες να κάνουν καριέρα. Από τη μια μεριά, τις αποκαλούν 'το ασθενές φύλο' και, από την άλλη, τους ανατίθενται περισσότερες ευθύνες από τους άνδρες. Εκείνο που ιδανικά απαιτείται από μια γυναίκα είναι να έχει παιδιά, να είναι εξάαιρετη στη δουλειά της, να αναλαμβάνει την ευθύνη του σπιτιού και παρ' όλα αυτά, την ίδια στιγμή, να είναι και όμορφη. Η κατάσταση των γυναικών είναι ακόμα πιο δύσκολη στην επαρχία. Δουλεύουν τα χωράφια με τα χέρια· τα πάντα είναι στους ώμους τους. Ο μόνος τρόπος για να το χαρακτηρίσουμε όλο αυτό είναι ως χλευασμός των γυναικών» (Mamonova 1994: xx και xxi αντίστοιχα· η μετάφραση δική μας).

ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι μια θεωρία σχηματισμού ‘κενών θέσεων’. Ο Μαρξ πρόβλεψε, για παράδειγμα, τη διεύρυνση του προλεταριάτου και την κατάργηση της μικροαστικής τάξης. Με μεγαλύτερη ακρίβεια και λεπτομέρεια, ο Μπρέιβμαν [Braverman] ανάμεσα σε άλλους, εξήγησε πώς δημιουργούνται οι ‘θέσεις’ του υπαλλήλου και του εργαζόμενου στις υπηρεσίες στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες. Όπως ακριβώς το κεφάλαιο δημιουργεί αυτές τις θέσεις ανεξάρτητα από τα άτομα που θα τις καταλάβουν, έτσι και οι κατηγορίες της μαρξιστικής ανάλυσης ‘τάξη’, ‘εφεδρικός στρατός εργασίας’, ‘μισθωτός εργάτης’, δεν εξηγούν γιατί κάποιοι συγκεκριμένοι άνθρωποι καταλαμβάνουν συγκεκριμένες θέσεις. Δεν δίνουν καμιά ένδειξη γιατί οι γυναίκες είναι εκείνες που υποτάσσονται στους άνδρες μέσα και έξω από την οικογένεια και γιατί δεν συμβαίνει το αντίθετο. Οι μαρξιστικές αναλυτικές κατηγορίες, όπως και το ίδιο το κεφάλαιο, δεν έχουν φύλο. Οι κατηγορίες του μαρξισμού δεν μπορούν να μας πουν ποιος θα καταλάβει τις ‘κενές θέσεις’. Η μαρξιστική ανάλυση του γυναικείου ζητήματος πάσχει από αυτή τη βασική αδυναμία (Hartmann 1979: 8-9).

Εν ολίγοις, οι μαρξίστριες φεμινίστριες του δεύτερου κύματος δεν θεωρούν ότι υπάρχουν καλοί εμπειρικοί ή θεωρητικοί λόγοι ούτε για την εξηγητική αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση ούτε για την παραπομπή της ολοκλήρωσης της γυναικείας χειραφέτησης στην αταξική κοινωνία.

Από την άλλη μεριά, οι μαρξίστριες φεμινίστριες της περιόδου απορρίπτουν τη σκοπιά του ριζοσπαστικού φεμινισμού ως ιδεαλιστική. Γράφει χαρακτηριστικά η Χάρτμαν:

Το ‘προσωπικό είναι πολιτικό’ σημαίνει για τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες ότι η πρωταρχική και βασική ταξική διαίρεση βρίσκεται ανάμεσα στα φύλα και ότι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας είναι η δίψα των ανδρών για εξουσία και κυριαρχία πάνω στις γυναίκες, η διαλεκτική του φύλου.

[...]

Εδώ βρίσκεται και το λάθος της ριζοσπαστικής φεμινιστικής ανάλυσης: η ‘διαλεκτική του φύλου’ όπως την παρουσιάζουν οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες προβάλλει τα ‘αρσενικά’ και ‘θηλυκά’ χαρακτηριστικά, που εμφανίζονται σήμερα, σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Η ριζοσπαστική φεμινιστική ανάλυση είναι πιο ισχυρή όσον αφορά τη γνώση του παρόντος. Η πιο μεγάλη της αδυναμία βρίσκεται στην έμφαση που δίνει στην ψυχολογία, παραβλέποντας την ιστορία (Hartmann 1979: 11).

Παράλληλα, εγκυμονούν τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες επειδή δεν εξηγούν «ποιο είναι αυτό το στοιχείο στην οργάνωση όλων των ανθρώπινων κοινωνιών που οδηγεί αφ’ ενός σε θεσμοθέτηση τέτοιων σχέσεων εξουσίας, αφ’ ετέρου σε διαφορετικές μορφές ανδρικής κυριαρχίας και γυναικείας υποτέλειας μέσα σε διαφορετικές κοινωνίες» (Beechey 1979: 2). Θεωρούν ότι η έμφυλη καταπίεση δεν μπορεί να εξηγηθεί με αποκλειστική αναφορά στη σφαίρα της ιδεολογίας ή στο ψυχολογικό πεδίο, κάτι που αποτελεί ιδίον της οπτικής των ριζοσπαστριών φεμινιστριών. Αντίθετα, η καταπίεση αυτή είναι πάντοτε αποτέλεσμα της έμφυλης εκμετάλλευσης, η οποία έχει υλική κοινωνική βάση. Να πώς αντιλαμβάνεται η Χάρτμαν την πατριαρχία:

[Ο]ρίζουμε την πατριαρχία ως ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων με υλική βάση, όπου υπάρχουν σχέσεις ιεραρχίας και αλληλεγγύης ανάμεσα στους άνδρες, σχέσεις που τους επιτρέπουν στη συνέχεια να κυριαρχήσουν πάνω στις γυναίκες. Η υλική βάση της πατριαρχίας είναι ο έλεγχος της εργατικής δύναμης των γυναικών από τους άνδρες. Ο έλεγχος αυτός διατηρείται καθώς παρεμποδίζεται η πρόσβαση των γυναικών στις αναγκαίες παραγωγικές πηγές και περιορίζεται η γυναικεία σεξουαλικότητα. (Hartmann 1979: 16)

Είναι ενδιαφέρουσα, και μάλλον διδακτική για τον τρόπο που πρέπει να αντιμετωπίζονται τα κείμενα των κλασικών, η εξής διαπίστωση: οι μαρξίστριες φεμινίστριες, προκειμένου να διαμορφώσουν έναν ενδιαμέσο εννοιολογικό χώρο μεταξύ της αναγωγιστικής παραδοσιακής μαρξιστικής πρόσληψης του φεμινισμού και του ιδεαλισμού, αναζητούν θεωρητικό έρεισμα στο κείμενο εκείνο που αποτελεί, ακριβώς, την πηγή του μαρξιστικού αναγωγισμού, δηλαδή την *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, όπου στις πρώτες σελίδες διαβάζουμε:

Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη, το καθοριστικό στοιχείο στην ιστορία είναι σε τελική ανάλυση: η παραγωγή και η αναπαραγωγή της άμεσης ζωής. Αυτή όμως με τη σειρά της έχει διπλό χαρακτήρα. Από τη μια μεριά, η παραγωγή των μέσων συντήρησης, αντικειμένων για τη διατροφή, το ντύσιμο, την κατοικία και των εργαλείων που χρειάζονται γι' αυτά. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή των ίδιων των ανθρώπων, η αναπαραγωγή του είδους. Οι κοινωνικοί θεσμοί, όπου ζουν οι άνθρωποι μιας ορισμένης ιστορικής εποχής και μιας ορισμένης χώρας, καθορίζονται και από τα δύο είδη της παραγωγής: από τη βαθμίδα ανάπτυξης, από τη μια μεριά, της εργασίας και, από την άλλη, της οικογένειας (Ενγκελς 1997: 7-8).

Σε αυτό το απόσπασμα εντοπίζεται η βάση μιας οπτικής, η οποία βλέπει, από τη μία, τις ταξικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των μέσων διαβίωσης και, από την άλλη, τις έμφυλες πατριαρχικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των ίδιων των ανθρώπων, της αναπαραγωγής του είδους, ως το αποτέλεσμα της δομής της οικογένειας.

Η εν λόγω οπτική απορρίπτει την εξηγητική αναγωγή των έμφυλων σχέσεων στις ταξικές, αλλά και την απόλυτη, κατά ιδεαλιστικό τρόπο, αποσύνδεσή τους. Σύμφωνα με την Χάρτμαν:

[Ο]λόκληρη η κοινωνία μπορεί να κατανοηθεί μόνον αν εξετασθούν και τα δύο είδη παραγωγής και αναπαραγωγής, ανθρώπων και αντικειμένων. Δεν είναι δυνατόν να υπάρξει 'αμιγής καπιταλισμός' ούτε 'αμιγής πατριαρχία' γιατί πρέπει αναγκαστικά να συνυπάρχουν. Υπάρχει πατριαρχικός καπιταλισμός, πατριαρχική φεουδαρχία, κοινωνίες ισοτιμίας με βάση το κυνήγι και τη συλλογή, μητριαρχική γεωργική κοινωνία ή ακόμα πατριαρχική γεωργική κοινωνία κ.λπ. Δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια αναγκαία σχέση ανάμεσα στις αλλαγές στον έναν τομέα της παραγωγής και στις αλλαγές στον άλλο. Μια κοινωνία μπορεί να μεταβεί από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, για παράδειγμα,

παραμένοντας πατριαρχική. Παρ' όλα αυτά, η κοινή λογική, η ιστορία και η εμπειρία μας, λένε ότι οι δύο αυτοί τομείς παραγωγής βρίσκονται τόσο στενά συνδεδεμένοι, ώστε αλλαγές στον έναν προκαλούν κινήσεις, εντάσεις ή αντιφάσεις στον άλλον (Hartmann 1979: 15).

Το βασικό ερώτημα, δεδομένων των παραπάνω, είναι κατά ποιο τρόπο συνδέονται τα δύο συστήματα παραγωγής (μέσων διαβίωσης και ανθρώπων), πώς η εξέλιξη του ενός επηρεάζει την εξέλιξη του άλλου και κατ' επέκταση πώς το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το ένα σύστημα (μαρξισμός) τροποποιεί το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το άλλο (φεμινισμός), και αντιστρόφως.

Εξυπακούεται πως υπάρχουν πολλά περιθώρια διαφωνιών απέναντι στον τρόπο, με τον οποίο οι μαρξίστριες φεμινίστριες αντιλαμβάνονταν τις παραπάνω συνδέσεις και αλληλεπιδράσεις, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο υλοποιούσαν το γενικό θεωρητικό πρόταγμα της σύζευξης των δύο παραδόσεων. Για παράδειγμα, μπορεί ο/η αναγνώστης/τρια να αντιπαραβάλει τον υλιστικό φεμινισμό της Κριστίν Ντελφύ (Delphy 2018· βλ. παρόν τεύχος) με το κείμενο της Martha Gimenez (2000) στο παρόν τεύχος. Πέραν των επιμέρους διαφωνιών, ωστόσο, η σημασία του μαρξιστικού φεμινισμού του δεύτερου κύματος έγκειται στο ότι προβληματοποίησε θεωρητικά, δηλαδή κατέστησε θεωρητικό επίδικο τη σύζευξη των δύο θεωρητικών μερών του, αντιμετωπίζοντας «κατά μέτωπο» μια σειρά από ζωτικά ερωτήματα. Η εν λόγω προβληματοποίηση επήλθε ως αποτέλεσμα της διμέτωσης απόρριψης αφενός της αναγωγής της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση και αφετέρου στην, ιδεαλιστικώ τω τρόπω, παντελή αποσύνδεσή τους. Η διπλή αυτή απόρριψη δημιούργησε τον εννοιολογικό χώρο για να αναπτυχθούν τα ιδιαίτερα θεωρητικά προβλήματα που απαρτίζουν το πεδίο του μαρξιστικού φεμινισμού.

Το δεύτερο κύμα άρχισε να «σβήνει» στις λιθορριπές των λεγόμενων sex wars, δηλαδή της διαμάχης, η οποία αναπτύχθηκε στα τέλη του 1970-αρχές 1980, περί του αν η πορνογραφία και η πορνεία αποτελούν έκφραση της γυναικείας καταπίεσης ή αντίθετα της σεξουαλικής χειραφέτησης. Οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος κάνουν τότε την εμφάνισή τους, επιδεικνύοντας μια πολύ διαφορετική στάση, σχεδόν σε όλα τα επίπεδα (θεωρητικό, πολιτικό, πολιτισμικό) σε σχέση με αυτές του δεύτερου κύματος, με αποτέλεσμα να υπάρχει μια αμοιβαία κριτική μεταξύ των δύο γενεών φεμινισμού. Οι τελευταίες είχαν γαλουχηθεί σε ένα έντονο πολιτικό κλίμα, όπου το αντιπολεμικό κίνημα, το κίνημα για τον τερματισμό των θεσμοθετημένων φυλετικών διακρίσεων και για τα ατομικά δικαιώματα, αλλά και οι διάφορες αποχρώσεις της αριστεράς συμπλέκονταν με ποικίλους τρόπους εντός ενός πλαισίου μαχητικού ακτιβισμού. Παράλληλα, στο επίπεδο της θεωρίας κυριαρχούσαν τα μεγάλα θεωρητικά συστήματα, τα οποία προσελάμβαναν το πεδίο του κοινωνικού σαν ένα αρθρωμένο και συνεκτικό όλο, το οποίο μπορεί και πρέπει να εξηγηθεί με πληρότητα. Αντίθετα, η έλευση του τρίτου κύματος συνοδεύτηκε από την αποπολιτικοποίηση που επέφερε το τέλος του ψυχρού πολέμου, καθώς επίσης και από τη στροφή στον μεθοδολογικό ατομισμό και την αναζήτηση της διαφορετικότητας. Παράλληλα, όσο κι αν αυτό μοιάζει ένα θεωρητικό κλισέ, συνέπεσε με την επικράτηση μεταμοντέρνων επεξεργασιών που προτάσσουν το τέλος των «μεγάλων αφηγήσεων» και εκλαμβάνουν το πεδίο του κοινωνικού ως ένα σύνολο κατακερματισμένων φαινομένων δίχως κάποια υποκείμενη συνοχή, για την οποία οφείλεται μια συνολική εξήγηση.

Στο πλαίσιο αυτό, οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος θεώρησαν ότι ο δευτεροκυματικός φεμινισμός είναι εν πολλοίς ελιτίστικος και αγνοεί τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο καταπιέζονται διάφορες υποκατηγορίες γυναικών, όπως οι μη-λευκές, οι μετανάστριες ή οι διεμφυλικές γυναίκες.⁴ Δεν είναι τυχαίο ότι στο πλαίσιο του τρίτου κύματος αναπτύχθηκε ως βασικό αναλυτικό εργαλείο η έννοια της διαθεματικότητας (intersectionality). Όπως επισημαίνει η Κούπερ:

Η διαθεματικότητα εμφανίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως ένα αναλυτικό πλαίσιο, το οποίο είναι σε θέση να εστιάσει στην ιδιαίτερη θεσιακότητα [positionality] των μαύρων και άλλων μη λευκών [of color] γυναικών τόσο στη νομοθεσία περί ατομικών δικαιωμάτων όσο και εντός του κινήματος για τα ατομικά δικαιώματα. Συνιστά την πλέον ορατή και ανθεκτική συνεισφορά του φεμινισμού, και συγκεκριμένα του μαύρου φεμινισμού, στην κριτική κοινωνική θεωρία κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα (Cooper 2016: 385· μετάφραση δική μας).

Εισηγήτρια του όρου θεωρείται η αφροαμερικανή νομικός και συγγραφέας Kimberlé Crenshaw (1989· 1991· βλ. όμως Vogel στο παρόν τεύχος). Σύμφωνα με το μεθοδολογικό πλαίσιο της διαθεματικότητας, ίσως και σε απόκλιση από τις θεωρητικές προθέσεις της Crenshaw (βλ. Cooper 2016), η κατανόηση της καταπίεσης, της κυριαρχίας και της διάκρισης μέσα στην κοινωνία θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τον τρόπο που αλληλεπιδρούν διάφοροι παράγοντες πλεονεκτήματος και μειονεκτήματος (π.χ. φύλο, φυλή, τάξη, σεξουαλικός προσανατολισμός, αναπηρία κλπ.) σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Εν ολίγοις, η διαθεματικότητα ως αναλυτικό εργαλείο αντιτίθεται σε θεωρητικά πλαίσια που εξετάζουν την καταπίεση υπό το πρίσμα ενός παράγοντα σε απομόνωση.⁵ Παρά τις διαφορετικές προσλήψεις της έννοιας της διαθεματικότητας και τις διαμάχες που συνεπάγονται – η παρουσίαση των οποίων εκφεύγει κατά πολύ της στόχευσης του παρόντος κειμένου –, μπορεί με ασφάλεια να υποστηριχθεί ότι αυτή συνδέθηκε με τις πολιτικές της ταυτότητας. Η Μίνα Καραβαντά, παρά τη δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος, παρέχει μια ευσύνοπτη και πυκνή περιγραφή του όρου:

Ο όρος πολιτικές ταυτότητας [identity politics] σηματοδοτεί μια πολύμορφη και πολυδιάστατη βεντάλια πολιτικών στόχων και σχεδιασμών, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν αυτά τα κινήματα και τις κοινωνικές ταυτότητες που συμμετέχουν σε αυτά για να διεκδικήσουν το δικαίωμά τους στην ελευθερία λόγου και στον αυτο-προσδιορισμό. Στενά συνδεδεμένες με την ιδέα ότι κάποιες κοινωνικές ταυτότητες είναι αντικείμενο καταπίεσης και περιθωριοποίησης με αποτέλεσμα να λειτουργούν ως στερεότυπα ή αρνητικά ορόσημα (π.χ. ο πολιτισμένος λευκός έναντι του βάρβαρου μαύρου ή γηγενή, το κυρίαρχο φύλο—άρρεν—έναντι του αδύναμου φύλου—θήλυ, και άλλα), οι πολιτικές ταυτότητας στοχεύουν: α. στην ανάλυση των ηγεμονικών λόγων [hegemonic discourses]

⁴ Οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν δέχονται αυτήν την κατηγορία. Βλ. τα κείμενα της Lise Vogel και Ashley Bohrer στο παρόν τεύχος.

⁵ Εύλογη μπορεί να είναι εδώ η διερώτηση, αν όντως υπάρχουν τέτοια πλαίσια ή αν αποτελούν έναν θεωρητικό αχυράνθρωπο (strawman).

και των ιδεολογικών τους μηχανισμών [ideological apparatuses], οι οποίοι έχουν στιγματίσει, εκμεταλλευτεί και περιθωριοποιήσει συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες σηματοδοτώντας αυτές ως κατώτερες ετερότητες, β. στην ενδελεχή κριτική κάθε μορφής ουσιολογίας [essentialism], δηλαδή κάθε είδους αντίληψης η οποία βασίζεται σε μια παράλογη γενίκευση που πηγάζει από διαφορές που είναι βιολογικές, εθνικές ή και θρησκευτικές, και που παρουσιάζονται, χωρίς να αναλύονται ή να αποδομούνται, ως αυτά καθαυτά αρνητικά ή θετικά ορόσημα γ. και τέλος, στη διεκδίκηση αναγνώρισης των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων τα οποία έχουν στερηθεί αυτές οι περιθωριοποιημένες ή καταπιεσμένες ταυτότητες που τώρα καλούνται να διαμορφώσουν το πολιτικό και κοινωνικό πεδίο με την παρουσία τους και τον (τους) λόγους τους. Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι ο όρος χρησιμοποιείται και μειωτικά για να περιγράψει μια στεγνή και συχνά στείρα ομαδική αλληλεγγύη που βασίζεται σε συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά προκειμένου να αντικρούσει την καταδυνάστευση και καταπίεση από διάφορες ηγεμονίες κινδυνεύοντας έτσι να αποκλείσει τη συνεργασία με άλλες πολιτισμικές και πολιτικές ομάδες με το να καταφεύγει σε πολιτικές απομόνωσης [separatism].⁶

Οι παραπάνω εξελίξεις διάνοιξαν τον θεωρητικό ορίζοντα των φεμινιστικών σπουδών προς την κατεύθυνση της συνδιαλλαγής και της ώσμωσης με τις μεταποικιακές σπουδές ή/και με την queer θεωρία. Όπως ίσως γίνεται εύκολα κατανοητό όμως, τις απομάκρυναν από τη μαρξιστική παράδοση. Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του αναλυτικού εργαλείου της διαθεματικότητας, τα οποία αντιβαίνουν στον σκληρό πυρήνα της μαρξιστικής οπτικής για την κοινωνία και την εξήγηση της καταπίεσης που υφίσταται σε αυτήν: α) η τρόπον τινά συμμετρικοποίηση των διάφορων ταυτοτήτων, δηλαδή η μη απόδοση εξηγητικής προτεραιότητας στις ταξικές σχέσεις καθώς και β) η πρόταξη της υποκειμενικότητας και της ανθρώπινης δραστηριότητας εις βάρος της εξέτασης των αντικειμενικών υλικών συνθηκών. Συναφώς, οι πολιτικές της ταυτότητας, αν δεν απάδουν, τουλάχιστον δεν εναρμονίζονται αυτόματα με τις παραδεδομένες πολιτικές πρακτικές της μαρξιστικής παράδοσης, σε όλο της το φάσμα. Όλα τούτα φαίνεται να οδήγησαν τον μαρξισμό και τον φεμινισμό από έναν «δυστυχή γάμο» (Hartmann 1979) σε ένα «συναινετικό διαζύγιο».

Την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, ο φεμινισμός πλέει πάνω στο τέταρτο κύμα του, το οποίο, κατά την αγγλική εκδοχή της wikipedia, ξεκινά το 2012 και σχετίζεται με τη χρήση του διαδικτύου και ιδιαίτερα με τον ακτιβισμό των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όπως το κίνημα του #MeToo. Η προσοχή του εν λόγω ακτιβισμού στράφηκε κυρίως στα ζητήματα της σεξουαλικής παρενόχλησης, στην κουλτούρα του βιασμού και το λεγόμενο body shaming. Ωστόσο, το εν λόγω κύμα είτε δεν διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό από το τρίτο είτε τα σημεία διαφοροποίησής του, αν και σημαντικά, δεν έχουν ακόμη θεματοποιηθεί θεωρητικά. Σε κάθε περίπτωση, η εμφάνισή του δεν μπορεί να έχει το ίδιο ειδικό βάρος

⁶ http://www.fylopedia.uoa.gr/index.php/%CE%A6%CF%8D%CE%BB%CE%F_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%84%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%CF%82#.CE.A3.CF.87.CF.8C.CE.BB.CE.B9.CE.B1_.CE.95.CF.80.CE.B9.CE.BC.CE.B5.CE.BB.CE.AE.CF.84.CF.81.CE.B9.CE.B1.CF.82. Ανακτήθηκε στις 14/3/2022).

για τα θεωρητικά μελήματα του παρόντος τεύχους, όπως έχουν οι υπόλοιπες τρεις «φάσεις», δεδομένου ότι, τουλάχιστον προς το παρόν, στο κύμα του τέταρτου κύματος σπάνια εντοπίζονται νησίδες πραγματικού διαλόγου της φεμινιστικής με τη μαρξιστική σκέψη.

Η δομή του τεύχους

Η δομή του παρόντος τεύχους, στο πιο γενικό επίπεδο, υπακούει σε μια διαπίστωση και πεποίθηση, η οποία συνόδευσε το εκδοτικό εγχείρημα της *ΚΡΙΣΗΣ* εξαρχής: Το μειωμένο θεωρητικό ενδιαφέρον για τον μαρξισμό, το οποίο παρατηρείται στο ευρύτερο πεδίο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών κατά τα τελευταία χρόνια, δεν είναι αποτέλεσμα της κάμψης της ευρετικής γονιμότητας της εν λόγω ερευνητικής παράδοσης. Αντίθετα, οι αιτίες είναι μάλλον εξω-θεωρητικές και εξω-επιστημονικές. Από την άλλη μεριά, η αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για τη μαρξιστική παράδοση και η γονιμοποίηση των θεωρητικών και μεθοδολογικών της εργαλείων στο σήμερα, αλλά και ο επί της ουσίας εμπλουτισμός, η κριτική της θεώρηση και η εκλέπτυνσή της δεν μπορεί παρά να διέρχεται μέσα από την οικειοποίηση – θετική ή κριτική – των θεωρητικών επεξεργασιών που αναπτύχθηκαν στο έδαφος της περιγραφόμενης οπισθοχώρησης της μαρξιστικής παράδοσης.

Το παρόν τεύχος επιδιώκει να εστιάσει σε εκείνες τις κεντρικές στιγμές της φεμινιστικής σκέψης, οι οποίες σφραγίζουν τις δυνατότητες συνομιλίας της με τη μαρξιστική σκέψη, κυρίως από την εποχή του δεύτερου κύματος έως σήμερα – δίχως φυσικά να αξιώνει την κάλυψη όλου του εύρους αυτής της μακράς και πολυδιάστατης θεωρητικής επεξεργασίας και ώσμωσης. Στην κατεύθυνση αυτή, προχωρήσαμε στην επιλογή δεκαπέντε κειμένων, τα οποία εμπίπτουν ευρύτερα στο πεδίο των σπουδών φύλου και μοιράζονται το μέλημα για την ανάπτυξη, την εύρεση ή και την επαναφορά μιας μαρξιστικής οπτικής. Τα κείμενα απευθύνουν διαφορετικής τάξης ερωτήματα και συχνά εκκινούν από αποκλίνουσες θεωρητικές αφητηρίες και ερμηνευτικά σχήματα, δοκιμάζοντας τα εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία του μαρξισμού (και των διαφορετικών «σχολών» και ερμηνειών του) στο πεδίο των έμφυλων ζητημάτων. Τα κριτήρια επιλογής των εν λόγω άρθρων δεν ήταν, επομένως, ο βαθμός συμφωνίας σε θεωρητικό/ιδεολογικό επίπεδο ή η πρόκριση κάποιας συγκεκριμένης θεωρητικής σκοπιάς από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Τουναντίον, βασικό κριτήριο ήταν η προσπάθεια να χαρτογραφηθεί ο πολυδιάστατος και πλουραλιστικός χαρακτήρας του θεωρητικού φαινομένου «μαρξισμός και φεμινισμός» και να αναδειχθούν, στο πλαίσιο των δυνατοτήτων αυτού του τεύχους, τα επίμαχα εκείνα ερωτήματα, τα οποία απασχόλησαν ή και συνεχίζουν να απασχολούν τη φεμινιστική σκέψη κατ' αναφορά στον μαρξισμό.

Το τεύχος χωρίστηκε σε τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα έλαβε τον τίτλο *Οι Πρώτες περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς αντλεί το περιεχόμενό του από τα πιο μαρξιστικά-φεμινιστικά ερωτήματα που απηύθυναν αρχικά οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, τοποθετώντας έκτοτε τη μαρξιστική και τη φεμινιστική παράδοση σε μια έντονη και ιδιαίτερα απαιτητική αναμέτρηση και συνομιλία. Απαρτίζεται από επτά άρθρα, τα οποία πραγματεύονται ζητήματα, όπως αυτά αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της προβληματοποίησης της σχέσης μεταξύ του μαρξισμού και του φεμινισμού που περιγράψαμε παραπάνω, και τούτο ανεξάρτητα από το αν οι συγγραφείς τους ανήκουν στενά ή όχι

στη γενιά του δεύτερου κύματος. Η επιλογή των άρθρων προς μετάφραση ήταν ένα δύσκολο καθήκον δεδομένης της ιδιαίτερα πλούσιας βιβλιογραφίας που ακόμα εξακολουθεί να παράγεται πάνω στα ερωτήματα αιχμής του δεύτερου κύματος. Τα άρθρα που τελικά δημοσιεύονται θεωρούμε ότι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, λειτουργούν ως στοιχειωδώς αντιπροσωπευτικά αυτών των ερωτημάτων.

Πιο συγκεκριμένα, η **Michèle Barrett**⁷ απευθύνει το κείμενο ερώτημα «ποιο θα μπορούσε είναι το αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού», από τη στιγμή που η μαρξιστική και η φεμινιστική ανάλυση θέτουν, αντίστοιχα, στο επίκεντρο της έρευνάς τους δύο διαφορετικά αντικείμενα: η μεν μαρξιστική διερευνά την αντίφαση μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, μετερχόμενη κατηγοριών «μη εχουσών φύλου» και η δε φεμινιστική ακριβώς το αντίθετο: εξετάζει τις έμφυλες σχέσεις και κυρίως τη γυναικεία καταπίεση. Η απάντηση της Barrett σε αυτό το ερώτημα είναι ότι αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού είναι η σχέση ανάμεσα στη γυναικεία καταπίεση και στους τρόπους παραγωγής, ιδωμένους στο ιστορικό τους πλαίσιο, και πιο συγκεκριμένα στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Προκειμένου να πλαισιώσει θεωρητικά τούτη την απάντηση, εξετάζει τις χρήσεις τριών επίμαχων εννοιών: την πατριαρχία, την αναπαραγωγή και την ιδεολογία. Και αυτό, με σκοπό να αναμετρηθεί με δύο κομβικά, για μια μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση, ζητήματα: το επιχείρημα περί αυτονόμησης της γυναικείας καταπίεσης από τη λειτουργία του καπιταλισμού και εκείνο περί τοποθέτησής της στο πεδίο της ιδεολογίας.

Η **Christine Delphy**, με τη σειρά της, σκιαγραφεί το θεωρητικό περίγραμμα ενός υλιστικού φεμινισμού, θέτοντας στο επίκεντρο της πραγμάτευσής της τον όρο «γυναικεία καταπίεση». Στο άρθρο της, διερευνά πρωτίστως τις επιστημολογικές συνεπαγωγές της «εισβολής» αυτού του όρου στο πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών. Υποστηρίζει πως μια υλιστική φεμινιστική προσέγγιση οφείλει να έχει ως βασική της επιστημολογική προκειμένη τη θέση ότι η γυναικεία καταπίεση είναι κοινωνική καταπίεση και πεδίο πάλης μεταξύ κοινωνικών ομάδων (των ανδρών και των γυναικών). Για τη Delphy, μια τέτοια προσέγγιση είναι, ωστόσο, ασύμβατη με τις προκειμένες των ανθρωπιστικών επιστημών (όπως της κοινωνιολογίας ή της ψυχανάλυσης), οι οποίες, εξακολουθώντας να διατηρούν την κυρίαρχη ιδεολογία περί κατάτμησης της εμπειρίας και μερισμού της γνώσης σε στεγανούς επιστημονικούς κλάδους, αρνούνται την κοινωνική προέλευση της γυναικείας καταπίεσης και υπονομεύουν την βαθιά ενότητα των διαφορετικών επιπέδων της εμπειρίας ως τόπων καταπίεσης. Υποστηρίζει ότι ο υλιστικός φεμινισμός δεν αποτελεί έναν νέο επιστημονικό κλάδο με αντικείμενο τις γυναίκες, αλλά, αντίθετα, συνιστά μια επιστημολογική επανάσταση, η οποία θα επαναστατικοποιήσει τη γνώση, υπαγορεύοντας μια νέα οπτική, εκείνη της γυναικείας καταπίεσης, η οποία και θα αλλάξει την κατανόηση του συνόλου της ανθρώπινης εμπειρίας.

Στο άρθρο της **Martha Gimenez**, ο μαρξιστικός και ο υλιστικός φεμινισμός αναμετριούνται στο πεδίο της φεμινιστικής θεωρίας, ώστε να αναδειχθούν οι διαφορές

⁷ Για λόγους σεβασμού των συγγραφέων και των οπτικών τους και για λόγους αποφυγής υποκειμενικών ερμηνειών, οι συνόψεις των άρθρων που ακολουθούν προσπαθούν να τηρούν, στο μέτρο του δυνατού, το ύφος και τον λόγο των περιλήψεων ή εισαγωγικών σημειωμάτων των συγγραφέων, όπου αυτά ήταν διαθέσιμα. Όπου τούτα απουσίαζαν, οι συνόψεις βασίστηκαν στην κατανόηση του κειμένου από τους επιμελητές και τις επιμελήτριες του τεύχους που φέρουμε και την αποκλειστική ευθύνη για κάθε πιθανή μεθερμηνεία.

τους. Όπως σημειώνει η ίδια, σε μια εποχή που η θεωρητική στροφή προς τον ιδεαλισμό και την ενδεχομενικότητα εμφανίζεται ως ηγεμονική στον ακαδημαϊκό χώρο, είναι αναγκαίο να εξηγηθούν οι λόγοι για τους οποίους τα φεμινιστικά αιτήματα επιστρέφουν στον επιστροφής στον υλισμό. Συγκρίνοντας τα δύο ρεύματα και καταδεικνύοντας τις αντιφάσεις και τις ασυμβατότητες των θεωρήσεων που συγκαλύπτονται υπό την «υλιστική» ομπρέλα, η Gimenez τάσσεται εν τέλει υπέρ της επιστροφής στον μαρξιστικό φεμινισμό, η οποία και επιβάλλεται από τις καταστροφικές συνέπειες του καπιταλισμού στις γυναίκες και από την πολιτική σημασία μιας θεωρητικά επαρκούς ανάλυσης των αιτίων της δεινής κατάστασής τους.

Η **Friga Haug** θέτει το ερώτημα αν και με ποια έννοια οι έμφυλες σχέσεις οφείλουν να κατανοηθούν ως σχέσεις παραγωγής και όχι απλώς ως επικαθορισμένες από τις σχέσεις παραγωγής. Μέσα από μια κριτική ανασκόπηση των κειμένων του Μαρξ και του Ένγκελς, αλλά και με αναφορά σε μεταγενέστερους μαρξιστές θεωρητικούς και σε θεωρίες που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος, θέτει στο θεωρητικό επίκεντρο τη διπλή φύση της έννοιας της κοινωνικής παραγωγής, δηλαδή αφενός ως παραγωγής της ζωής (αναπαραγωγής) και αφετέρου ως παραγωγής αγαθών. Σε αυτή τη βάση προσεγγίζει το ερώτημα σχετικά με το πώς σχετίζονται οι τομείς της ζωής και των βιοποριστικών αγαθών μεταξύ τους, πώς κινούνται τα φύλα μέσα σε αυτούς τους τομείς και από πού πηγάζει η κυριαρχία. Στην προοπτική απάντησης αυτού του ερωτήματος θα επισημάνει πως θα πρέπει να γίνει κανόνας ότι οι διαφορετικές σχέσεις παραγωγής στην ιστορία οφείλουν να ξετάζονται και ως έμφυλες σχέσεις, καθώς τίποτα δεν μπορεί να κατανοηθεί εάν δεν δοθεί απάντηση στο ερώτημα πώς η παραγωγή της ζωής είναι ρυθμισμένη πάνω στο σύνολο της παραγωγής των βιοποριστικών αγαθών, με άλλα λόγια, πώς η ίδια καθορίζει την αναπαραγωγή του συνόλου της κοινωνίας. Στην ανάπτυξη της προβληματικής της δεν θα παραλείψει να υπογραμμίσει την ανάγκη κατανόησης των μετασχηματισμών που επιφέρει ο σύγχρονος καπιταλισμός και η ανάπτυξη της τεχνολογίας εστιάζοντας στο πώς η καπιταλιστική χρήση της γενετικής τεχνολογίας μετατοπίζει πλέον καθοριστικά το όριο ανάμεσα στην παραγωγή της ζωής και στην παραγωγή αγαθών, επισημαίνοντας την ανάγκη να επαναπροσδιοριστεί η συνάρτηση των έμφυλων σχέσεων ως σχέσεων παραγωγής.

Εν συνεχεία, οι **Ferguson Susan & David McNally**, στην εισαγωγή τους στην επανέκδοση του βιβλίου της Vogel *Μαρξισμός και η καταπίεση των γυναικών: προς μια ενοποιητική* θεωρία, αποτιμούν τη σημασία του εν λόγω βιβλίου, το οποίο δημοσιεύεται εν έτει 1983, προτείνοντας μια μαρξιστική ανάλυση της γυναικείας καταπίεσης με βάση τις κεντρικές θεωρητικές κατηγορίες του Τόμου Ι του Κεφαλαίου του Μαρξ. Οι συγγραφείς ανατρέχουν στις συζητήσεις που προηγήθηκαν της έκδοσης του βιβλίου εντός του πεδίου της σοσιαλιστικής-φεμινιστικής θεωρίας, προκειμένου να αναδείξουν τις αντιφάσεις που οδήγησαν στην αναμόρφωση της σχέσης μαρξισμού-φεμινισμού μέσα από το μαρξικό εννοιολογικό οπλοστάσιο του Κεφαλαίου. Υποστηρίζουν ότι η συμβολή της Vogel συνίσταται στη σημασία που αποδίδει στην οικογένεια ως πεδίο αναπαραγωγής του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη», συνδέοντας έτσι τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Μέσα από κριτικές αναφορές στην εργασία της Vogel αλλά και εντάσσοντάς την «ενοποιητική θεωρία» της περί κοινωνικής αναπαραγωγής στο σημερινό θεωρητικό τοπίο, τονίζουν τη δυναμική της μαρξιστικής της ανάλυσης, σε

σχέση με την κατανόηση των έμφυλων μορφών της καπιταλιστικής κοινωνικής αναπαραγωγής και επισημαίνουν τη σημασία της για τον ιστορικό υλισμό σήμερα.

Η **Silvia Federici**, επιστρέφοντας και εκείνη στο έργο του Μαρξ, θέτει στο επίκεντρο της εργασίας της τη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τον φεμινισμό, επιχειρώντας να κατανοήσει αλλά και να εδραιώσει τη σχέση τους. Όπως σημειώνει στην περίληψη του άρθρου της, η σύνδεση μαρξισμού και φεμινισμού, ως δύο εκ των πλέον ριζοσπαστικών ρευμάτων της εποχής μας, είναι κομβική προκειμένου «να υπερβούμε τη διάσπαση του παγκόσμιου προλεταριάτου και να αναπτύξουμε στρατηγικές για μια δικαιότερη κοινωνία». Στρεφόμενη στο έργο του Μαρξ, αναγνωρίζει την κεντρική συνεισφορά του στη φεμινιστική θεωρία και το φεμινιστικό κίνημα, επισημαίνοντας όμως και τους περιορισμούς του. Συντάσσεται με τη φεμινιστική κριτική, σύμφωνα με την οποία η μαρξική ανάλυση επικεντρώνεται πρωτίστως σε ένα τμήμα της εργατικής τάξης, δηλαδή τους άνδρες, βιομηχανικούς, μισθωτούς εργάτες, και υποστηρίζει ότι μια τέτοια προσέγγιση δεν μπορεί παρά να είναι ελλιπής ως προς την κατανόηση των καπιταλιστικών σχέσεων καθώς αφήνει στο περιθώριο «την εργασία όλων εκείνων, των οποίων η εργασία τροφοδοτεί παγκοσμίως, δίχως αμοιβή, την καπιταλιστική συσσώρευση».

Στο άρθρο της, η **Heather A. Brown** εξετάζει το έργο του Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*. Κατά τη συγγραφέα, πρόκειται για ένα έργο κομβικής σημασίας για την κατανόηση των σχέσεων μεταξύ φύλου και τάξης, το οποίο έχει όμως παρερμηνευθεί λόγω της ισχυρής πρόσδεσής του στον οικονομικό ντετερμινισμό. Μέσα από μια θετική αλλά και κριτική αποτίμηση του «ενγκελσιανού φεμινισμού», ανατρέχει στα «Εθνολογικά σημειωματάρια» του Μαρξ – στα οποία βασίστηκε ο Ένγκελς για να γράψει την *Καταγωγή* – προκειμένου να συγκρίνει τη μαρξική και ενγκελσιανή θεώρηση περί γυναικείας καταπίεσης. Η ίδια αναγνωρίζει στον Μαρξ μια περισσότερο επεξεργασμένη και διαλεκτική προσέγγιση, η οποία επιτρέπει ένα δυναμικότερο πολυγραμμικό πλαίσιο κατανόησης των καταπιεστικών σχέσεων. Εισηγείται ότι οι θέσεις του Μαρξ είναι πολύ πιο χρήσιμες για την κατανόηση των διατομών μεταξύ φύλου και τάξης σήμερα, και άρα συνολικά για το πεδίο της διαθεματικότητας.

Η δεύτερη ενότητα τιτλοφορείται *Οι 'νέες' περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς φιλοξενεί έξι άρθρα τα οποία πραγματεύονται ερωτήματα που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο της σχετικής αποστασιοποίησης του φεμινισμού από τον μαρξισμό. Από το τρίτο έως και το τέταρτο κύμα, επιχειρείται – αν και σποραδικότερα – η γεφύρωση του μαρξισμού με ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών ρευμάτων και επεξεργασιών, οι οποίες περιλαμβάνουν τη διαθεματικότητα, τις μεταποικιακές προσεγγίσεις καθώς και την queer θεωρία, αλλά και τις θεωρίες της αποδόμησης. Στην κατεύθυνση αυτή, επιλέξαμε έξι άρθρα που εμπίπτουν σε αυτές τις απόπειρες των σπουδών φύλου, γνωρίζοντας φυσικά ότι πρόκειται για μια ιδιαίτερη επιλεκτική και μικρή ανθολογία άρθρων που, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλούν ή αντιπροσωπεύουν τη σχετική βιβλιογραφική παραγωγή. Πρόκειται κυρίως για μια πρώτη υπόμνηση ότι ο εμπλουτισμός και η εκλέπτυνση των μαρξιστικών προσεγγίσεων οφείλει να οικειοποιηθεί – θετικά ή κριτικά – τις προβληματικές που αναπτύσσονται ακόμη και εν τη θεωρητική απουσία του ίδιου του μαρξισμού.

Η *διαθεματικότητα* βρίσκεται στο επίκεντρο του άρθρου της **Ashley Bohrer**, η οποία εστιάζει στη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τις διατομές μεταξύ φύλης, κοινωνικού

φύλου, σεξουαλικότητας και τάξης. Για τη Bohrer, η σύνδεση του μαρξισμού με τη διατομεακότητα είναι απολύτως κρίσιμη προκειμένου να κατανοηθεί αλλά και ληφθεί υπόψη ο ιστορικός υλισμός. Στην κατεύθυνση αυτή, εξετάζεται η ιστορία της κριτικής που ασκήθηκε από τη σκοπιά της διαθεματικότητας στον μαρξισμό και αντιστρόφως, προκειμένου να θεμελιωθεί μια ενοποίηση των δύο αυτών πλαισίων. Τέλος, υποστηρίζεται ότι στον εικοστό πρώτο αιώνα είναι απαραίτητη μια μαρξιστική ανάλυση του καπιταλισμού, με την πλέον ανθεκτική θεώρηση να είναι εκείνη η οποία επιχειρεί να αρθρωθεί με βάση τη διαθεματικότητα, εκείνη που αντιμετωπίζει την τάξη, τη φυλή, το κοινωνικό φύλο και τη σεξουαλικότητα ως πρωταρχικά στοιχεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Η **Lise Vogel**, με τη σειρά της, καταπιάνεται και εκείνη με τη διαθεματικότητα, αλλά από μια διαφορετική σκοπιά. Εξετάζει τη γενεαλογία της συγκεκριμένης έννοιας, προσεγγίζοντας την ιστορία της εννοιολόγησης της «διαφορετικότητας» ως μια ιστορία αποτελούμενη από την αλληλεπίδραση πολλαπλών κατηγοριών «κοινωνικής διαφοράς». Εστιάζοντας συγκεκριμένα στην ιστορία της τριλογίας φυλή-τάξη-φύλο, υποστηρίζει ότι η διαθεματικότητα αποτελεί μια από τις πλέον ελκυστικές και παράλληλα προβληματικές έννοιες που αναπτύχθηκαν μέσα στον 20ό αιώνα για να περιγράψει την κοινωνική ετερογένεια. Στο πλαίσιο μιας κριτικής προσέγγισης της διαθεματικότητας από τη σκοπιά μιας μαρξιστικής φεμινιστικής ανάλυσης, αναγνωρίζει την ανάγκη για μια πληρέστερη εννοιολόγησή της και εισηγείται την επαναφορά στη θεμελιώδη διάσταση της τάξης, όμως στη διατομή της με το φύλο, προτείνοντας ξανά μια ενοποιητική θεωρία κοινωνικής αναπαραγωγής.

Η *queer* θεωρία και ο μαρξισμός συναντώνται στο άρθρο του **Kevin Floyd**, ο οποίος επιχειρεί, με όχημα ακριβώς τον μαρξισμό και τη *queer* θεωρία, να διατυπώσει ένα διαλεκτικό αφήγημα που να συνδέει τις ιστορίες του καπιταλισμού, την ταξική και την αντιετσεροσεξιστική πολιτική στις σύγχρονες ΗΠΑ. Κινούμενος σε ένα θεωρητικό αφηρημένο επίπεδο, ο Floyd προχωράει σε μια κριτική οικειοποίηση της έννοιας της «πραγμοποίησης» του Lukács, προκειμένου να θεμελιώσει την υπόθεση ότι «η πραγμοποίηση του ερωτικού με όρους κεφαλαίου, η οποία είναι ιδιαίτερο γνώρισμα του αιώνα αυτού, αποτελεί θεμελιώδη ιστορική συνθήκη δυνατότητας μιας σύγχρονης αντιετσεροσεξιστικής πολιτικής». Υποστηρίζει ότι είναι απαραίτητο να εστιασούμε θεωρητικά στην προοδευτική και απελευθερωτική ικανότητα της αντίφασης, όχι στην «αλληλεξάρτηση» των καταπίεσεων, καθώς, για εκείνον, οι αντιφάσεις του καπιταλισμού μπορεί να γίνουν τόποι αξιοποιήσιμοι για την εκκίνηση μιας αναδιάρθρωσης.

Επιδιώκοντας έναν διάλογο ανάμεσα στην αντι-αιτιοκρατική μαρξιστική θεωρία και τη *queer* θεωρία, οι **Suzanne Bergeron & Jyoti Puri** επιμελούνται την έκδοση των πρακτικών ενός συμποσίου με τίτλο *Σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης*. Μέσα από την παρουσίαση των άρθρων του συμποσίου, τα οποία εστιάζουν στις συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ καπιταλισμού και σεξουαλικότητας, οι συγγραφείς ανιχνεύουν τις «αμοιβαίως συγκροτούμενες και απροσδιόριστες σχέσεις μεταξύ τάξης, σεξουαλικότητας και διακυβέρνησης» και συζητούν επίμαχα ερωτήματα που αφορούν στη σεξουαλικότητα – ερωτήματα που αποτελούν και αντικείμενα πραγμάτευσης των άρθρων τους συμποσίου: μια *queer* ανάγνωση του πώς η οικονομία λειτουργεί ως ο άλλος της ερωτικής σχέσης στο πλαίσιο των εθνικών λογαριασμών εισοδήματος· την προβληματοποίηση της εξιδανικευμένης ετεροκανονικής οικογένειας στο πλαίσιο του σχηματισμού του ινδικού

μεταποικιακού κράτους· τη θεμελιωμένη στην ετεροκανονιστικότητα ιδεολογία ανάπτυξης στο σύγχρονο Εκουαδόρ· τον αναδυόμενο νεοφιλευθερισμό θεραπείας ζευγαριών στις Η.Π.Α· και τη διάρθρωση της τάξης, της φυλής, του φύλου και της σεξουαλικότητας που χαρακτηρίζει την ένταξη των μεταναστών/τριών εργαζομένων φροντίδας στην παγκόσμια σκηνή.

Η **Prajna Seneviratne** εξετάζει τη σχέση μαρξισμού, φεμινισμού και *μεταποικιακών προσεγγίσεων*. Στο άρθρο της, επιχειρεί να γεφυρώσει τις μαρξιστικές και μεταποικιακές φεμινιστικές προσεγγίσεις μέσω της θεωρίας της οργάνωσης, διερευνώντας παράλληλα τις πολλαπλές αλληλεπιδράσεις των ρόλων της παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας των γυναικών εργατριών στις φυτείες και τη βιομηχανία ένδυσης της Σρι Λάνκα. Όπως δηλώνει η ίδια στην περίληψή της, στόχος της είναι να σκιαγραφήσει τις διαφορετικές φεμινιστικές προσεγγίσεις της θεωρίας της οργάνωσης, και αφετέρου να τις συγκρίνει με τις θεωρητικές φεμινιστικές μαρξιστικές και μεταποικιακές προσεγγίσεις, προκειμένου να αναδειχθούν οι διαφορές και οι ομοιότητές τους. Υποστηρίζει ότι ένας κοινός τόπος, όπου ο μαρξιστικός φεμινισμός και ο μεταποικιακός φεμινισμός θα συμπλέκονται και θα συμπληρώνουν ο ένας τον άλλο, δεν είναι μονάχα εφικτός αλλά, αντιθέτως, είναι και ο πλέον κατάλληλος για να διερευνηθούν οι απαιτήσεις που επιβάλλονται στα γυναικεία σώματα και στην εργασία τους.

Το δεύτερο μέρος κλείνει με το άρθρο της **Chakravorty Gayatri Spivak** και έναν διάλογο μεταξύ μαρξισμού και θεωριών της αποδόμησης. Η Spivak δεν απευθύνεται άμεσα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού, αλλά προβαίνει σε ένα σύνθετο και γενικευμένο θεωρητικό εγχείρημα: να προσεγγίσει την κατηγορία του υποκειμένου – των γυναικών συμπεριλαμβανομένων – μέσα από τη μαρξική έννοια της υπεραξίας και τις διάφορες αναγνώσεις της. Όπως δηλώνει η ίδια εξ αρχής, το ερώτημα της αξίας προσδιορίζεται αυτομάτως από δύο «τύπους» κατηγορήσεως του υποκειμένου: τον «ιδεαλιστικό» που αναφέρεται στη συνείδηση και τον «υλιστικό» που αναφέρεται στην εργασιακή δύναμη. Πρόκειται για δύο κατηγορήσεις, οι οποίες εμφανίζονται ως αμοιβαίως αποκλειόμενες, παρά τις θεωρητικές προσπάθειες συμφιλίωσής τους. Κινούμενη μεταξύ αποδόμησης και μαρξισμού και διερευνώντας την έννοια της κειμενικότητας, η Spivak επεξεργάζεται το εξής ερώτημα: τί γίνεται το ερώτημα της αξίας όταν προσδιορίζεται από την «υλιστική» κατηγορήση του υποκειμένου, όπως αυτή η τελευταία διατυπώνεται από τον Μαρξ;

Τέλος, επιλέξαμε να αφιερώσουμε μια τρίτη ενότητα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού στην Ανατολική Ευρώπη, σε μια μικρή αλλά ουσιώδη προσπάθεια να εξισορροπηθεί, έστω και μερικώς, η δυτικό-κεντρικότητα των περισσότερων άρθρων του τεύχους. Χωρίς φυσικά να λειτουργεί αντιπροσωπευτικά της μη-δυτικής θεωρητικής παραγωγής και αφήνοντας απ' έξω τη μαρξιστική-φεμινιστική σκέψη πολλών περιοχών του μη-δυτικού κόσμου, τα άρθρα που δημοσιεύονται σε αυτή την ενότητα με τίτλος *Μαρξισμός και Φεμινισμός εκτός Δύσης* μάς δίνουν μια εικόνα της ώσμωσης μαρξισμού και φεμινισμού στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες. Η **Elena Gapova** παρουσιάζει με ευσύνοπτο τρόπο τις στοχεύσεις, τα διακυβεύματα και τα επιτεύγματα του σοσιαλιστικού φεμινιστικού χειραφετητικού προγράμματος σε διάφορες περιόδους μετά τη Ρωσική Επανάσταση, αναφερόμενη και στις κριτικές που δέχτηκε ένα τέτοιο εγχείρημα. Εξετάζει, επίσης, τις προκλήσεις, τις οποίες καλείται να αντιμετωπίσει ο σύγχρονος σοσιαλιστικός φεμινισμός, υπό το βάρος της επέλασης του νεοφιλευθερισμού και της διάλυσης των εργασιακών και κοινωνικών κατακτήσεων.

Η Jiřina Šmejkalová, με τη σειρά της, μας μεταφέρει στη Τσεχοσλοβακία για να περιγράψει τα εμπόδια που καθιστούν δύσκολη την επικοινωνία των γυναικών αλλά και των ανδρών της χώρας με τις πρόσφατες δυτικές φεμινιστικές θεωρίες. Υποστηρίζει ότι αυτές οι τελευταίες δεν μπορούν να διαχωριστούν από την ανάπτυξη της δυτικής μεταπολεμικής σκέψης και γραμματείας περί κοινωνίας και πολιτισμού. Εισηγείται δε την εξέταση των ριζών αυτών στην κατακερματισμένη ψυχαναλυτική παράδοση, στην παραμορφωμένη μαρξιστική παράδοση αλλά και στην πραγματική έλλειψη αποδομιστικών προσεγγίσεων στο ίδιο το πνευματικό περιβάλλον της.

Ευχαριστίες

Είμαστε στην ευτυχή θέση να ευχαριστήσουμε μια σειρά από ανθρώπους, δίχως τη συμβολή των οποίων η έκδοση του παρόντος τεύχους θα ήταν πραγματικά αδύνατη. Το ευτυχές της θέσης προκύπτει από το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι επέδειξαν έμπρακτα τη διάθεση να καταβάλουν, ανυστερόβουλα, χρόνο και κόπο προκειμένου να καταστεί εφικτή η υλοποίηση του αφιερώματος και του μεταφραστικού εγχειρήματος. Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα από την αρχή.

Ο σχεδιασμός του τεύχους θα ήταν απλά κυριολεκτικά αδύνατος, δίχως τις πρόθυμες και εμπειριστατωμένες συμβουλές δύο ερευνητριών των σπουδών φύλου: της Άντζελας Δημητρακάκη και της Ειρήνης Αβραμοπούλου. Τις ευχαριστούμε ιδιαιτέρως για αυτό. Όπως ομολογήσαμε ήδη, καμία και κανείς εκ των μελών της Συντακτικής Επιτροπής δεν έχει παρόμοια ειδίκευση. Επομένως, η ειδημοσύνη της Άντζελας και της Ειρήνης ήταν κάτι παραπάνω από απαραίτητη για την κατάρτιση της τελικής λίστας των άρθρων που φιλοξενούνται στο ανά χείρας τεύχος. Η συμβολή τους αλλά και η άμεση ανταπόκρισή τους σε κάθε μας ερώτημα, ήταν παραπάνω από πολύτιμη για την ολοκλήρωση του μεταφραστικού εγχειρήματος. Η όποια επίτευξη πληρότητας οφείλεται αποκλειστικά σε εκείνες, ενώ οι αδυναμίες και οι παραλείψεις βαραίνουν αποκλειστικά εμάς.

Προϋπόθεση για τη μετάφραση και δημοσίευση των άρθρων που επιλέχθηκαν ήταν η εξασφάλιση πνευματικών δικαιωμάτων – η δωρεάν παραχώρηση των οποίων δεν ήταν, σε καμία περίπτωση, αυτονόητη, δεδομένου του ολοένα και μεγαλύτερου ελέγχου (αλλά και της αυξανόμενης εμπορευματοποίησης) των δημοσιευμένων ερευνητικών εργασιών από τους εκδοτικούς φορείς. Στην κατεύθυνση αυτή, εξαιρετικά σημαντική ήταν η προθυμία και η συνδρομή των συγγραφέων των άρθρων, μελών των συντακτικών επιτροπών περιοδικών, εκδοτικών σειρών και οίκων που είτε μας έδωσαν ελεύθερη πρόσβαση στη μετάφραση και δημοσίευση των κειμένων τους είτε συνέδραμαν ώστε τα μεταφραστικά δικαιώματα να μας παραχωρηθούν δωρεάν. Θερμές ευχαριστίες χρωστάμε, λοιπόν, στους/στις: Michelle Barrett, Suzanne Bergeron, Ashley Bohrer, Silvia Federici, Susan Ferguson, Elena Gapova, Martha Gimenez, Peter Hallward, Frigga Haug, Puri Jyoti, David McNally, Peter Osborne, Jiřina Šmejkalová και Παναγιώτη Σωτήρη. Ευχαριστούμε, επίσης, τις εξής εκδόσεις, περιοδικά και φορείς: Éditions Syllepse, Guilford Publications Inc., *Historical Materialism*, *Historical Materialism* Book Series at Brill, *Journal of International Women's Studies*, *Radical Philosophy*, *Rethinking Marxism*, Rosa-Luxemburg-Stiftung, University of Minnesota Press, Verso Books, Women's Studies International Forum-Elsevier.

Η υλοποίηση του ανά χείρας τεύχους θα ήταν απολύτως ανέφικτη δίχως όλες εκείνες και όλους εκείνους που μοιράστηκαν μαζί μας τούτο το μεταφραστικό εγχείρημα και δεσμευτήκαν σε αυτό με ανιδιοτέλεια, προθυμία και έντονο αίσθημα συναδελφικής αλληλεγγύης. Είναι εκείνοι και εκείνες που ανέλαβαν να μεταφράσουν τα δεκαπέντε κείμενα με συνέπεια, κόπο και υπευθυνότητα. Μόνο ευγνώμονες μπορεί να είμαστε, επομένως, στην Ηρώ Ακριβού, τη Ζωή Αμοιρίδου, την Αγγελική Κήτα, τη Μαρινίκη Κολιάρη, την Ειρήνη Κοτσώνα, την Ιωάννα Κουρού, τη Χαρούλα Μούτσιου, τη Γιόρια Παναγοπούλου, τη Στέλλα Συνεγιάννη, τον Σωτήρη Σκανδάλη, τη Χαρά Τσαντίλη, τον Μάνο Τσιχλή, τη Φλουρή Φαραντάκη και τον Θάνο Χρυσανθόπουλο. Όλα τα κείμενα υποβλήθηκαν σε εκτενείς μεταφραστικές και γλωσσικές επιμέλειες, τις οποίες ανέλαβαν τα μέλη της συντακτικής επιτροπής με την πολύτιμη συμβολή της Δάφνης Ανδρουλάκη, του Αθανάσιου Μαρβάκη, της Χριστίνας Νομικού, της Γιόριας Παναγοπούλου, του Κώστα Στεργιόπουλου και του Αργύρη Φασούλα, τις οποίες και τους οποίους θα πρέπει να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερα. Θερμές ευχαριστίες, επίσης, χρωστάμε στον Αριστείδη Μπαλτά για τις ιδιαίτερα χρήσιμες μεταφραστικές του παρατηρήσεις στο απαιτητικό κείμενο της Srinak. Τα μέλη της συντακτικής επιτροπής, ως επιμελητές και επιμελήτριες αυτού του τεύχους, φέρουμε την κύρια και αποκλειστική ευθύνη για κάθε λάθος ή μεταφραστική αστοχία που ο αναγνώστης και η αναγνώστρια μπορεί να συναντήσει στα κείμενα.

Τέλος, οφείλουμε να προχωρήσουμε σε δύο διευκρινίσεις, οι οποίες θα βοηθήσουν την ανάγνωση του τεύχους και την κατανόηση ορισμένων επιλογών. Πρώτον, τα δεκαπέντε κείμενα που επιλέχθηκαν προς μετάφραση δημοσιεύθηκαν πρωτογενώς σε περιοδικά και τόμους, καθένα εκ των οποίων τηρεί το δικό του σύστημα βιβλιογραφικών αναφορών και υποσημειώσεων. Αυτό σημαίνει ότι οι συγγραφείς των άρθρων συνέθεσαν το κείμενό τους, υιοθετώντας το οικείο σύστημα φορμαλισμών. Για λόγους αποφυγής αλλοίωσης και παρέμβασης στον τρόπο παράθεσης των υποσημειώσεων και των βιβλιογραφικών αναφορών σε σχέση με το κύριο κείμενο, και άρα τις ίδιες τις επιλογές των συγγραφέων, αποφασίσαμε να διατηρήσουμε σε κάθε άρθρο το σύστημα παραπομπών ως είχε στο πρωτότυπο κείμενο, αντί να ακολουθήσουμε εκείνο που τηρεί η ΚΡΙΣΗ. Δεύτερον, η μετάφραση δεκαπέντε κειμένων από διαφορετικούς μεταφραστές και διαφορετικές μεταφράστριες οδήγησε μοιραία σε έναν «πλουραλισμό» διαφορετικών γραφών αλλά και στη συνύπαρξη υποκειμενικών ερμηνευτικών αποδόσεων εννοιών και όρων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, εργαστήκαμε προς την κατεύθυνση επίτευξης μιας ομοιομορφίας και συνέπειας μεταξύ των κειμένων, ιδιαίτερα όσον αφορά σε καθιερωμένους όρους. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως, σεβαστήκαμε τις αποδόσεις που επέλεξε η κάθε μεταφράστρια και ο κάθε μεταφραστής με βάση την έρευνά τους· διατηρήσαμε, δηλαδή, τις δικές τους ερμηνευτικές σκοπιές στη μετάφραση.

Η Συντακτική Επιτροπή της Κρίσης

Βιβλιογραφία

- Atkinson T. G. 2014. «The Descent from Radical Feminism to Postmodernism», <https://www.bu.edu/wgs/files/2013/10/Atkinson-The-Descent-from-Radical-Feminism-to-Postmodernism.pdf> (ανακτήθηκε 2/4/2022).
- Beechey V. 1979. «Για την Πατριαρχία», http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Beechey_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Beauvoir de S. 1949. *Le deuxième sexe, t. 1: Les faits et les mythes*, Paris: Gallimard.
- Cooper B. 2016. «Intersectionality», στο Lisa Disch & Mary Hawkesworth (επιμ.), *The Oxford Handbook of Feminist Theory*, Oxford University Press: 385–406.
- Crenshaw K. 1989. Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics, *The University of Chicago Legal Forum* 140: 139–167.
- Crenshaw K. 1991. Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color, *Stanford Law Review* 43 (6): 1241–99.
- Delphy C. 1970. Ο Κύριος Εχθρός, μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Delphy C. 2018. Ένας Υλιστικός Φεμινισμός είναι Εφικτός, μτφρ. Μ. Κυπαρίση & Γ. Καψόπουλος, Αθήνα: Τοποβόρος.
- Ένγκελς Φ. 1997. *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Gimenez M. E. 2000. What's material about materialist feminist? A Marxist Feminist critique, *Radical Philosophy* 101 (Μάιος/Ιούνιος): 18–28.
- Harris C. 1995. Socialist societies and the emancipation of women: The case of cuba, *Socialism and Democracy* 9 (1): 91–113.
- Hartmann H. I. 1979. «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση», μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Λένιν Β.Ι. 2008. *Τι να Κάνουμε*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Mamonova T. 1994. «Introduction: The Feminist Movement in the Soviet Union», στο T. Mamonova (επιμ.), *Women and Russia: Feminist Writings from the Soviet Union*, Oxford: Basil Blackwell: xiii–xxiii.
- Σκαλούμπακα Χ. 2010. Μαρξιστικό μέτωπο στις φεμινιστικές και νεοφεμινιστικές αντιλήψεις, *ΚΟΜΕΠ* 5: 179–204.

Διάσπαρτες εικασίες για το ερώτημα της αξίας^{1*}

Μετάφραση: Ζωή Αμοιρίδου

Ένας από τους προσδιορισμούς του ερωτήματος της αξίας είναι η κατηγορία του υποκειμένου. Η νεωτερική «ιδεαλιστική» κατηγορία του υποκειμένου είναι η συνείδηση. Η εργασιακή δύναμη είναι μια «υλιστική» κατηγορία. Η συνείδηση δεν είναι σκέψη αλλά μάλλον η μη αναγώγιμη προθετικότητα του υποκειμένου προς το αντικείμενο. Κατ' αντιστοιχία, η εργασιακή δύναμη δεν είναι δουλειά (εργασία) αλλά μάλλον η μη αναγώγιμη δυνατότητα του υποκειμένου να είναι περισσότερο επαρκές – υπερ-επαρκές – για τον εαυτό του: «[η εργασιακή δύναμη] διακρίνει τον εαυτό της [*unterscheidet sich*] από το συνηθισμένο πλήθος των εμπορευμάτων ως προς το ότι η χρήση της δημιουργεί αξία, και μια αξία μεγαλύτερη από όσο κοστίζει η ίδια» [Karl Marx, *Capital*, Vol. 1, 342-τροποποιημένη μετάφραση].

Η «ιδεαλιστική» και η «υλιστική» κατηγορία αποτελούν αμοιβαίως αποκλειόμενες κατηγορήσεις. Έχουν γίνει προσπάθειες αμφισβήτησης αυτής της αποκλειστικής αντίθεσης, συνήθως μέσα από μια κριτική της «ιδεαλιστικής» κατηγορίας του υποκειμένου: ο Νίτσε και ο Φρόυντ αποτελούν τα θεαματικότερα ευρωπαϊκά παραδείγματα. Μερικές φορές, η συνείδηση *τίθεται σε αναλογία* με την εργασιακή δύναμη, όπως για παράδειγμα στις διαμάχες σχετικά με την πνευματική και τη χειρωνακτική εργασία. Η ιδέα της «θεωρητικής παραγωγής» του Althusser αποτελεί την πλέον αμφιλεγόμενη περίπτωση [For Marx 173–93]. Στη Γαλλία, η αντι-Οιδιπόδεια διαμάχη μοιάζει να προϋποθέτει ένα ορισμένο σώμα χωρίς κατηγορία ή χωρίς λειτουργία κατηγορίας. (Το περίφημο «σώμα χωρίς όργανα» είναι ένα παράγωγο αυτής της υπόθεσης – βλ. Gilles Deleuze και Felix Guattari, *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*). Ο μόνος τρόπος που έχω μπορέσει μέχρι τώρα να αναγνώσω το παραπάνω είναι ως μια ύστατη μεταφυσική επιθυμία. Δεδομένης της δέσμευσής μου στην πεποίθηση ότι η κατηγορία του υποκειμένου είναι μεθοδολογικά αναγκαία, δεν θα αναφερθώ σε αυτή την αντι-Οιδιπόδεια χειρονομία. Το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας μου θα ασχοληθεί με το τί γίνεται το ερώτημα της αξίας όταν προσδιορίζεται από μια «υλιστική» κατηγορία του υποκειμένου, όπως εκείνη του

* Το άρθρο της Chakravorty Gayatri Spivak με πρωτότυπο τίτλο «Scattered speculations on the question of value» δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1985 στο περιοδικό *Diacritics*: 15 (4), σσ. 73–93. Copyright © Johns Hopkins University Press (ΣτΜ).

¹ Είμαι βαθιά ευγνώμων στον Καθηγητή John Fekete για την ενδελεχή κριτική του σε αυτό το άρθρο.

Μαρξ². Πρόκειται για ένα θεωρητικό εγχείρημα που απαιτεί ένα ορισμένο επίπεδο γενικότητας, τις συγκεκριμένες πολιτικές συνεπαγωγές του οποίου κωδικοποιώ εν τάχει και συμπερασματικά. Αυτό που με ενδιαφέρει εδώ είναι να προσεγγίσω την αντίθεση θεωρίας-πολιτικής ως κάτι το άθικτο.

Προτού αρχίσω να ασχολούμαι με αυτό το γενικευμένο εγχείρημα, θα παρουσιάσω, μέσα σε ένα στενά επιστημονικό πλαίσιο, μια πρακτική αποδομιστική-φεμινιστική-μαρξιστική θέση σχετικά με το ερώτημα της αξίας. Το ερώτημα της αξίας αναδύεται στη λογοτεχνική ανάλυση κατ' αναφορά στη διαμόρφωση του κανόνα. Από αυτή τη στενή σκοπιά, το πρώτο βήμα είναι να τεθεί ένα αντερώτημα: γιατί ένας κανόνας; Ποια είναι η ηθική-πολιτική ατζέντα που διέπει έναν κανόνα; Μέσω της κριτικής του φαλλοκεντρισμού, η αποδομιστική παρόρμηση επιχειρεί να διασαλεύσει την επιθυμία για τον κανόνα. Η χαρτογράφηση της ατζέντας του φαλλοκεντρισμού εμπεριέχει τη φεμινίστρια, εκείνη του λογοκεντρισμού, τη μαρξίστρια που ενδιαφέρεται για τα σχήματα κυριαρχίας. Ωστόσο, για έναν ή μία κριτικό της αποδόμησης είναι κοινοτοπία το γεγονός ότι είναι αδύνατον να αναιρεθεί ολοκληρωτικά η αντίθεση κανόνα-αποκρύφων [canon-apocrypha], όπως είναι αδύνατον να αναιρεθεί και η κάθε αντίθεση. («Η α-δυνατότητα μιας ολοκληρωτικής αναιρέσης» είναι η παράξενη οριστική κατηγορήση της αποδόμησης.) Όταν εμείς, οι φεμινίστριες μαρξίστριες, παρακινούμαστε από την επιθυμία για εναλλακτικές διαμορφώσεις του κανόνα, λειτουργούμε με ποικιλίες και παραλλαγές παλαιών προτύπων. Η υποχρέωση του/της κριτικού μοιάζει εδώ να είναι μια προσεκτική δήλωση «ενδιαφέροντος» [interest]**.

Δεν μπορούμε να αποφύγουμε ένα είδος ιστορικο-πολιτικού προτύπου, το οποίο η «αδιάφορη» ακαδημαϊκή κοινότητα απορρίπτει ως «πάθος». Το πρότυπο, το οποίο βρίθει υπερπροσδιορισμών, εμφανίζεται ως απάντηση σε διάφορα αντι-ερωτήματα, ένα παράδειγμα των οποίων είναι το εξής: Ποια αποτελέσματα-του-υποκειμένου διαγράφηκαν και συνήθισαν να διαγράφονται υποκειμένου να μπορεί να αναδυθεί η νόρμα του κανόνα;

² Κάθε σοβαρή εξέταση αυτού του ερωτήματος πρέπει να λαμβάνει υπόψη το μνημειώδες έργο του Georg Simmel, *Philosophy of Money* (μτφρ. Tom Bottomore και David Frisby, London: Routledge και Kegan Paul, 1978). Οι διαφορές μου με τον Simmel είναι σημαντικές. Εκείνος γράφει σε ένα εξαιρετικά αναλογικό πνεύμα που δεν μπορεί να αναγνωρίσει την ασυνέχεια μεταξύ «ιδεαλιστικών» και «υλιστικών» κατηγορήσεων. Αν και είναι τυπικά ενήμερος για το εγχείρημα από την υπεραξία, ουσιαστικά ενδιαφέρεται για την αξία στην ανταλλαγή. Ο αντι-σοσιαλισμός του στρέφεται, επομένως, εναντίον ενός προ-μαρξικού σοσιαλισμού. Οι λιγοστές αναφορές του στον Μαρξ, όπως σημειώνουν οι μεταφραστές στην αξιοθαύμαστη εισαγωγή τους, δεν μαρτυρούν γνώση του μαρξικού κειμένου. Ωστόσο, έχω επηρεαστεί σημαντικά από τους στοχασμούς του πάνω στη σχέση χρήματος και ατομικισμού και πάνω στις απαρχές εκείνου που ο Volosinov θα αποκαλέσει αργότερα «συμπεριφορική ιδεολογία» κατά κάποιο τρόπο, έχω επηρεαστεί ακόμα και από τον συλλογισμό του για τη γυναίκα ως εμπόρευμα. Υπό αυτή την έννοια, θα πρέπει να τον διακρίνουμε τόσο από τον Ένγκελς της *Καταγωγής της οικογένειας* όσο και από τον Weber του *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*.

** ΣτΜ Η λέξη «interest» στα αγγλικά σημαίνει συμφέρον, ενδιαφέρον ή τόκο. Ο Ντερντά διατηρεί αναειδητά τέτοιου τύπου αμφισημίες, με όσους/ες τον ακολουθούν ή σέβονται τον λόγο του να πράττουν το ίδιο. Η Spivak, στο πρωτότυπο κείμενο, χρησιμοποιεί και εκείνη τη λέξη συχνά με μια ορισμένη αμφισημία. Στο πλαίσιο της παρούσας μετάφρασης, η απόδοση της εν λόγω λέξης στα ελληνικά επιλέγεται κάθε φορά με βάση τα νοηματικά συμφραζόμενα, ενώ παράλληλα διατηρείται η αμφισημία της αγγλικής λέξης όπου κρίνεται απαραίτητο. Θερμές ευχαριστίες στον Αριστέιδη Μπαλάτ για αυτή τη σημαντική επισήμανση.

Δεδομένου ότι, από αυτή τη σκοπιά, η λογοτεχνική διαμόρφωση του κανόνα θεωρείται πως λειτουργεί μέσα σε ένα αρκετά ευρύ δίκτυο επιτυχημένης επιστημικής βίας, αυτού του τύπου τα ερωτήματα τίθενται όχι μόνο από φεμινιστές/τριες και μαρξιστές/τριες κριτικούς, αλλά και από αντιμπεριαλιστές αποδομιστές. Θεωρείται συχνά ότι τέτοιου τύπου αντερωτήματα και διακηρύξεις συγκροτούν τη νέα μαρξιστική (φεμινιστική-αποδομιστική) οπτική της λογοτεχνικής αξίας. Δεδομένου ότι μοιράζομαι μαζί τους την υποκείμενη οπτική τους, θα τους τοποθετήσω στην αρχή της εργασίας μου όσο θα προχωρώ στα πιο γενικευμένα (πιο αφηρημένα;) μελήματά μου.

Αυτό που πρέπει πρώτα, λοιπόν, να ξεχωρίσουμε είναι ότι η παραπάνω οπτική εστιάζει στην κυριαρχία. Η πρακτική προοπτική του επιστημονικού κλάδου, με τη στενή έννοια του όρου, ούσα συγκεντρωμένη στην επιθυμία για τον κανόνα, στην εμπλοκή με παλαιά πρότυπα και στην επιστημική βία, το μόνο που χρειάζεται να κάνει, καθώς θρέφει το ερώτημα της αξίας, είναι να καθαρίζει επίμονα (ή να θολώνει) το «ιδεαλιστικό» πεδίο. Κάθε κατατριβή με το ερώτημα της αξίας στην «υλιστική» της κατηγορήση οφείλει, ωστόσο, να εξετάζει την έρευνα του Μαρξ για την *εκμετάλλευση*.

Σε ένα επίπεδο διανοητικο-ιστορικού κουτσομπολιού, η ιστορία της μελέτης του Μαρξ περί εκμετάλλευσης είναι γνωστή. Γύρω στο 1857, ο Μαρξ ξεκίνησε να ξεδιπλώνει την έννοια-φαινόμενο του χρήματος ως απάντηση στις αναλύσεις και προτάσεις διαχείρισης κρίσεων του Frédéric Bastiat και του Henry Charles Carey καθώς και στα ουτοπικά σοσιαλιστικά προγράμματα που υιοθετήθηκαν από τον Προυντόν. Είναι καθήκον μας να υποστηρίξουμε ότι ο Μαρξ, σηκώνοντας το καπάκι αυτής της κατά τα φαινόμενα ενοποιημένης έννοιας-φαινόμενο, ανακάλυψε το οικονομικό *κείμενο*. Μερικές φορές φαίνεται ότι η μαγειρική είναι μια εικόνα καταλληλότερη από το πλέξιμο, όταν μιλάμε για το κείμενο, παρότι το πλέξιμο έχει ετυμολογικές κυρώσεις. Σηκώνοντας το καπάκι, ο Μαρξ ανακαλύπτει πως το καζάνι του οικονομικού βράζει επ' άπειρον. Αυτό που μαγειρεύεται (με όλη τη σημασία που μπορεί να έχει αυτή η αινιγματική έκφραση) είναι η Αξία. Επίσης, είναι καθήκον μας να υποστηρίξουμε ότι, όσο πρωτοποριακό κι αν ακούγεται, το οντο-φαινομενολογικό ερώτημα φαίνεται να διαφεύγει αυτής της υπό ανακάλυψη Αξίας. Επιπλέον, είναι καθήκον μας όχι μόνο να τονίσουμε ότι δεν αρκεί να ζητήσουμε, για άλλη μια φορά, από τους εαυτούς μας να αναμετρηθούν με την αμηχανία του τελικού οικονομικού καθοριστικού παράγοντα, αλλά και ότι, εάν το υποκείμενο κατέχει μια «υλιστική» κατηγορήση, τότε το ερώτημα της αξίας λαμβάνει αναγκαία μια απάντηση κειμενοποιημένη.³

³ Είμαι υποχρεωμένη εδώ να παραδεχτώ ότι η «απάντηση» που θα δοθεί σε αυτή την εργασία, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί οριστική. Πρόκειται για την τρίτη μου προσπάθεια να επεξεργαστώ αυτά τα ερωτήματα. Η πρώτη, «Marx after Derrida», βρίσκεται στο William E. Cain, επιμ., *Philosophical Approaches to Literature: New Essays on Nineteenth- and Twentieth-Century Texts* (Lewisburg: Bucknell University Press, 1984). Η δεύτερη, μια πιο εκτεταμένη εκδοχή «του ίδιου δοκιμίου» είναι υπό έκδοση στο Derek Attridge, et al., επιμ., *Post-Structuralism and the Question of History* (Cambridge: Cambridge University Press).

Ας ασχοληθούμε πρώτα με τη συνεχιστική εκδοχή του σχήματος της αξίας στον Μαρξ.⁴ Ακολουθεί μια αδρή σύνοψη: η αξία χρήσης είναι σε ισχύ όταν ένα ανθρώπινο ον παράγει και χρησιμοποιεί αμέσως ένα προϊόν (ή όταν καταναλώνει αμέσως το μη παραγόμενο προϊόν). Η ανταλλακτική αξία εμφανίζεται όταν ένα πράγμα υποκαθιστά ένα άλλο. Πριν την εμφάνιση της μορφής του χρήματος, η ανταλλακτική αξία είναι *ad hoc*. Η υπεραξία δημιουργείται όταν μια ορισμένη αξία παράγεται για το τίποτα. Ωστόσο, ακόμη και στο πλαίσιο αυτής της συνεχιστικής εκδοχής, η αξία φαίνεται να διαφεύγει του οντο-φαινομενολογικού ερωτήματος: τι είναι (*τί εστί*). Η συνηθισμένη απάντηση – αξία είναι η αναπάρσταση της αντικειμενοποιημένης εργασίας – εγείρει το ερώτημα της αξίας χρήσης.

Τούτη η συνεχιστική εκδοχή δεν απουσιάζει στον Μαρξ, και σίγουρα δεν απουσιάζει στον Ένγκελς. Οι νύξεις περί ασυνέχειας γίνονται εμφανώς λιγότερο αισθητές καθώς μετακινούμαστε από τα επτά τετράδια, τα οποία όλα μαζί αποκαλούνται πλέον *Grundrisse*, στο ολοκληρωμένο *Κεφάλαιο I*. Μια δευτερεύουσα αναθεώρηση αυτής της εκδοχής, η οποία παρέχει και το κριτήριο της μέτρησης, στην πραγματικότητα τον λογισμό, εμφανίζεται όταν μετακινούμαστε από το *Κεφάλαιο I* στο *Κεφάλαιο III*. Ίχνη της «πρωταρχικής» συνεχιστικής εκδοχής επιβιώνουν στον Ντεριντά, η εκδοχή του οποίου εμπνέει ξεκάθαρα τα *Numismatiques* του Jean-Joseph Goux, όπου τα περισσότερα αποδεικτικά στοιχεία αντλούνται από το *Κεφάλαιο I*. Η ανάγνωση του Goux, η οποία συνταιριάζει την εργασιακή θεωρία της αξίας με τις θεωρίες του Φρόντ και του πρώιμου Λακάν περί σχηματισμού του εγώ και σημασιοδότησης, αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση αναλογικοποίησης ανάμεσα στη συνείδηση και την εργασιακή δύναμη. Δεδομένου ότι η δική μου ανάγνωση μπορεί εκ πρώτης όψεως να θυμίζει τη δική του, στις επόμενες παραγράφους θα σταθώ στην ανεξερεύνητη παρουσία του συνεχισμού [continuum] στον Goux.

Η μελέτη του Goux μοιάζει φαινομενικά να εκκολάπτεται από τη γαλλική σχολή σκέψης, η οποία εκτιμάει τις ασυνέχειες. Ο Ντεριντά στήριξε τα *Nomismatiques* στο «White Mythology», μια εργασία σημαντική στο επιχείρημα υπέρ της ασυνέχειας (βλ. *Margins of Philosophy* 215 et passim). Ο Goux θεωρεί ως δεδομένη στον Μαρξ τη συνεχιστική εκδοχή του σχήματος της αξίας που περιγράφηκε παραπάνω, παρότι φυσικά την επεξεργάζεται κάπως. Μέσα σε αυτό το γενικό συνεχιστικό πλαίσιο, ο Goux, λοιπόν, επικεντρώνεται σε μια μονογραμμική εκδοχή της ανάπτυξης της μορφής του χρήματος και περιγράφει με ακρίβεια μια ισομορφική αναλογία (επιμένει σε αυτό) ανάμεσα σε αυτή και στη φροϋδική εξήγηση περί ανάδυσης της γενετήσιας σεξουαλικότητας. Επικεντρώνεται στη συνέχεια στην αντίληψη του Μαρξ ότι το εμπόρευμα, το οποίο γίνεται το καθολικό ισοδύναμο, θα πρέπει να αποκλεισθεί από την εμπορευματική λειτουργία, για αυτόν

⁴ Αν θεωρήσουμε τον Μαρξ, τον Φρόντ, τον Νίτσε (ο Ντεριντά περιλαμβάνει και τον Χάιντεγκερ) ως τους σημαντικότερους στοχαστές της ασυνέχειας, οι οποίοι είτε προδίδονται είτε εξαναγκάζονται από τη μέθοδό τους σε αγεφύρωτα κενά και αλλαγές επιπέδων, μια αποδομιστική ανάγνωση θα παρουσιάσει τα κείμενά τους ως το πεδίο μάχης ανάμεσα στις νύξεις περί ασυνέχειας και την ισχυρή έλξη προς την κατασκευή ενός συνεχούς επιχειρήματος με δεδομένη αρχή (*arché*), μέση (ιστορικός διασκελισμός) και τέλος (*telos*). Σε γενικές γραμμές, η ακαδημαϊκή γραμματεία προσπαθεί να κατοχυρώσει τη συνέχεια του επιχειρήματος. Οι συνεχιστικές εκδοχές είναι, επομένως, εκείνες που προβάλλονται ως ο αληθινός Μαρξ, ο αληθινός Φρόντ, ο αληθινός Νίτσε.

ακριβώς τον λόγο. Εδώ, και πάλι η αναλογία, αποφασιστικά ισομορφική, ευθυγραμμίζεται με την εξήγηση του Λακάν περί ανάδυσης του φαλλού ως υπερβατολογικού σημαίνοντος. (Για μια πρώιμη και συνοπτική εξήγηση, βλ. Jacques Lacan, «The Signification of the Phallus»). Ιδού ο ισχυρισμός: «Είναι η *ίδια* γενετική διαδικασία, είναι η *ίδια* αρχή της ασυνεχούς και προοδευτικής δόμησης, η οποία επιτάσσει την προσχώρηση του χρυσού, του πατέρα και του φαλλού στην κανονιστική κυριαρχία. Ο φαλλός είναι το καθολικό ισοδύναμο των *υποκειμένων*· όπως ακριβώς ο χρυσός είναι το καθολικό ισοδύναμο των *προϊόντων*» [Goux 77· δική μου μετάφραση]. Η εγκαθίδρυση μιας σχέσης ανάμεσα στον Μαρξ και τον Λακάν με όρους χρυσού και φαλλού θεμελιώνεται στην ερμηνεία του Goux για την ανταλλαγή ως καθρέφτισμα και άρα στην ερμηνεία ότι η καταγωγή της Αξίας βρίσκεται στο λακανικό «στάδιο του καθρέφτη». Ο Goux παρατηρεί πως η ανταλλακτική αξία προκύπτει από τον πλεονασμό, αλλά παρ' όλα αυτά αφήνει στην άκρη, ίσως και ως κάτι ενοχλητικό, το ερώτημα της αξίας.

Το επιχείρημα του Goux είναι ευφύες, αλλά μοιάζει, σε βάθος χρόνου, με μια άσκηση στην εξημέρωση της ανάλυσης του Μαρξ για την Αξία. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι υπάρχουν γενικές μορφολογικές ομοιότητες μεταξύ συγκεντρωποιημένων σχηματισμών σημείων. Αλλά για να μπορέσουμε να αναγνωρίσουμε σε αυτές τις ομοιότητες τη δομική ουσία των σχηματισμών, οι οποίοι τίθενται κατ' αυτόν τον τρόπο σε αναλογία, θα πρέπει να αποκλείσουμε τα πεδία δυνάμεων που τους καθιστούν ετερογενείς, και μάλιστα ασυνεχείς. Σημαίνει να ξεχάσουμε ότι η κριτική του Μαρξ περί χρήματος είναι λειτουργικά διαφορετική από τη στάση του Φρόντ απέναντι στον γεννητισμό [αναγωγή των φύλων στα γεννητικά όργανα ΣτΜ] ή εκείνη του Lacan απέναντι στον φαλλό. Σημαίνει να αποκλείσουμε τις σχέσεις ανάμεσα στο εγώ/φαλλό και το χρήμα, οι οποίες είναι προσδιοριστικές και υποστηρικτικές και όχι αναλογικές. (Η κληρονομικότητα κατά την αρσενική γραμμή μέσω πατρογραμμικής νομιμοποίησης, η οποία διατηρεί με έμμεσο τρόπο τις σύνθετες γραμμές του σχηματισμού της τάξης, αποτελεί, επί παραδείγματι, ένα πεδίο όπου η περίπτωση της μορφής του χρήματος και εκείνη της μορφής του εγώ στη διαλεκτική του φαλλού υποστηρίζουν η μία την άλλη και παρέχουν στο υποκείμενο τα γνωρίσματα της ταξικής και της έμφυλης ταυτότητας). Σημαίνει, επίσης, να παραβλέψουμε το γεγονός πως ο Μαρξ, όταν προσεγγίζει την κατά τα φαινόμενα ενοποιημένη έννοια-φαινόμενο του χρήματος είναι ένας στοχαστής του διαλεκτικού υλισμού. Η βασική «ανακάλυψη» του Μαρξ δεν είναι η μονογραμμική προοδευτική θεώρηση της εμφάνισης της μορφής του χρήματος (το μοντέλο του Goux). Στην ολοκληρωμένη εξήγηση του σχηματισμού της αξίας είναι εκεί όπου καταδεικνύεται η κειμενικότητα [textuality] του επιχειρήματος του Μαρξ (και όχι τόσο το ανακτήσιμο συνεχιστικό σχήμα) και η θέση της αξίας χρήσης, και εκεί όπου επιδεικνύει τη σπουδαιότητά της η κατηγορία του υποκειμένου ως εργασιακής δύναμης (μη αναγωγίσιμης δομικής υπερ-επάρκειας – το υποκείμενο το οποίο ορίζεται μέσω της ικανότητάς του να παράγει περισσότερο από τον εαυτό του).

(Η σκιαγράφηση μιας επαρκούς αναλογίας ανάμεσα στην εμφάνιση της μορφής του χρήματος και του Οιδιπόδειου σεναρίου σημαίνει, επίσης, και τη διατήρηση του ευρωπαϊκού Μαρξ. Είναι προς το πολιτικό μου συμφέρον να συνταχθώ με εκείνους/ες τους/ις μαρξιστές/τριες που θα διέσωζαν τον μαρξισμό από την ευρωπαϊκή του προέλευση. Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ο Goux επιχειρηματολογεί, σε ένα μεταγενέστερο βιβλίο του,

υπέρ μιας συγγένειας μεταξύ Μαρξ και Φρόυντ ως προς την εβραϊκή κληρονομιά τους. Αυτό το επιχείρημα μπορεί κάλλιστα να είναι πειστικό, αλλά δεν πρέπει να θεωρηθεί ως καθοριστικό στο ερώτημα της ιστορικής διαφοροποίησης στη γεωπολιτική κατάσταση του μαρξισμού και της ψυχανάλυσης.

Συγκριτικά με αυτά τα προβλήματα, το πρόβλημα επικράτησης του Μαρξ επί του δομιστικού φορμαλισμού θα ήταν ήσσονος σημασίας, εάν δεν υπήρχαν τα αγγλο-αμερικανικά συνεχιστικά ενδιαφέροντα [interests] που έχουν την τάση να εξισώνουν όλες τις προσπάθειες ανάγνωσης του Μαρξ υπό έναν δομιστικό τρόπο. Ο βασικός εχθρός εδώ είναι ο Αλτουσέρ. Αν και στέκομαι κριτικά απέναντι σε αρκετές πλευρές του επιχειρήματος του Αλτουσέρ, θα ήθελα να τιμήσω έναν ξεχασμένο Αλτουσέρ, εκείνον που εναντιώνεται, ακριβώς, στο πνεύμα της κατασκευής φανταστικών αποδιοπομπαίων τράγων, ενός αντεστραμμένου προσωπολατρισμού.⁵ Ο Ντεριντά, με τρόπο αθώο, συμβάλλει σε κάτι τέτοιο, με το να τοποθετεί μαζί τον Αλτουσέρ και τον Γουχ στο «White Mythology». Αν κάποιος/α κοιτάξει μόνο τις αναφορές που κάνει ο Ντεριντά σε ορισμένα αποσπάσματα του *Να Διαβάσουμε το Κεφάλαιο* [Reading Capital], εκείνο που αμέσως καταλαβαίνει είναι ότι ο Αλτουσέρ προσπαθεί, καλώς ή κακώς, να διαβάσει το κείμενο του Μαρξ μέσα από την ασφυκτική λογική των μεταφορών στο μαρξικό κείμενο. Η συνεχιστική ανάγνωση του Γουχ προχωράει μέσα από ορισμένα ολισθήματα. Θα ολοκληρώσω τη συζήτησή μου για τον Γουχ, αναφέροντας μονάχα ένα από αυτά: δεν

⁵ Μία από τις βασικές κατηγορίες εναντίον του Αλτουσέρ είναι ότι δίνει προβάδισμα στην «επιστήμη» έναντι της «ιδεολογίας» και ότι τέμνει τον Μαρξ σε έναν πρώιμο ιδεολογικό και έναν ύστερο επιστημονικό στοχαστή. Θα έλεγα ότι, υπό το πνεύμα μιας κριτικής του θετικισμού, ο Αλτουσέρ [bricole-s [μαστορεύει] ή] πειραματίζεται με το όνομα της ίδιας της επιστήμης, την επανασυστήνει, υφαίνοντάς την [filer] σαν μια βολική μεταφορά, ακόμη και όταν αποκαθιστά τον ισχυρισμό του Μαρξ ότι είναι επιστήμονας και όχι απλώς ένας φιλόσοφος της ιστορίας: «Όταν λέω ότι ο Μαρξ οργάνωσε ένα θεωρητικό σύστημα επιστημονικών εννοιών στον κλάδο που προηγουμένως μονοπωλούταν από τις φιλοσοφίες της ιστορίας, υφαίνω [filons] μια μεταφορά η οποία δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια μεταφορά. Αυτό τού επιτρέπει να χαρτογραφήσει τις δύο μεγάλες ηπείρους της επιστήμης: τη φυσική (φύση) και τα μαθηματικά (ιδέα). Ο Μαρξ εγκαινιάζει μια επιστήμη της ιστορίας (της ανθρωπότητας) επειδή προτείνει κανόνες, μέσω των οποίων θα μπορούσε να αποκρυπτογραφηθεί η μεταληπτική σημείωση [metaleptic semiosis] της ιστορίας ως θεώρησης. Δεν κατανοείται από τον Αλτουσέρ ως ένα επιτακτικό επαγωγικό άλμα: «Προφανώς αυτή η επιστημολογική τομή δεν μπορεί να είναι εντοπίσιμη [pronctuel]... εγκαινιάζει μια ιστορία που δεν θα φθάσει ποτέ σε ένα τέλος». Σύμφωνα με τον Αλτουσέρ, ο Λένιν όλο αυτό το αποκρυσταλλώνει σε ένα ξεκάθαρο πρόγραμμα: «Ο Λένιν ορίζει έτσι την ύστατη ουσία της φιλοσοφικής πρακτικής ως παρέμβασης στο θεωρητικό πεδίο. Τούτη η παρέμβαση λαμβάνει διπλή μορφή: είναι θεωρητική ως προς τη διατύπωση οριστικών κατηγοριών· και πρακτική ως προς τη λειτουργία αυτών των κατηγοριών». Πρόκειται για μια «άγρια πρακτική» [pratique sauvage] κατ' αναλογία με την «psychanalyse sauvage» [άγρια ψυχανάλυση] ή την ποπ ψυχανάλυση. Ο Αλτουσέρ «αυτό το γενικεύει» σε μια (νέα) πρακτική της φιλοσοφίας, η οποία αναγνωρίζει ότι η παραδοσιακή φιλοσοφία είναι το πεδίο μιας άρνησης και ένα παιχνίδι που παίζεται για τα υψηλά διακυβέματα της επιστημονικότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, οι όροι «ιδεολογία» και «επιστήμη», αντί να αποτελούν μια παγιωμένη και φορτισμένη δυαδική αντίθεση, είναι όροι τους οποίους θα πρέπει να σκεφτόμαστε διαρκώς [Lenin and Philosophy, μτφρ. Ben Brewster (New York: Monthly Review Press, 1971), 38–40, 61, 66]. Η σχέση ανάμεσα στη θεωρία του σχηματισμού του υποκειμένου στη λακανική ψυχανάλυση και στην αλτουσεριανή κριτική της ιδεολογίας, ή η σχέση ανάμεσα στις φροϋδικές έννοιες του υπερπροσδιορισμού [overdetermination] και της διόρθωσης [emendation] της θεωρίας των αντιφάσεων του Αλτουσέρ, εγκαθιδρύεται μέσω ενός αναπτυγμένου επιχειρήματος και όχι, όπως στον Γουχ, μέσω μιας ισομορφικής αναλογίας.

θα ήταν συνετό να υποστηρίξουμε, όπως κάνει ο Goux, ότι επειδή η ανταλλαγή αναφέρεται μέσα από εκείνο που πλεονάζει κατά την ατομική χρήση, ο αποκλεισμός του καθολικού συμβόλου της αξίας (το υλικό του χρήματος) από την εμπορευματική λειτουργία οφείλεται στο ότι είναι-σε-πλεόνασμα. Σύμφωνα με το μαρξικό επιχείρημα, κάθε αξία έχει περίσσειμα αξίας χρήσης. Η αξία, όμως, δεν αποκλείεται επομένως. Το καθολικό σύμβολο μετράει αυτό το πλεόνασμα (ή το «έλλειμμα», όπως σωστά σημειώνει ο Goux) και αποκλείεται από την εμπορευματική λειτουργία, ώστε να μην ενεργεί, με τρόπο ακατάλληλο, σε δύο επίπεδα ταυτόχρονα, τόσο στη μέτρηση όσο και στη μεταφορά της Αξίας. (Η μόνη περιορισμένης εμβέλειας αναλογία εδώ είναι ότι η θεωρία του φαλλού θα πρέπει να αποκλείσει τη λειτουργία του ως πέους). Κάτι τέτοιο σημαίνει την κατάρρευση της αξίας, της ανταλλακτικής αξίας, της υπεραξίας και του χρήματος μέσω του πληθωρισμού της έννοιας του πλεονάσματος. Στην πραγματικότητα, ο Goux, όταν επισημαίνει τις συχνές μεταφορικές χρήσεις του χρήματος ως μονάρχη στον Μαρξ, φαίνεται να παραλείπει τις σημαντικές διαφορές ανάμεσα στη θεωρία περί αξίας και στη θεωρία περί σχηματισμού του κράτους.

Ανοίγοντας το καπάκι του Χρήματος ως ενός φαινομένου που μοιάζει να είναι μια ενότητα, ο Μαρξ ανακαλύπτει στο καζάνι μια αιώνια κοχλάζουσα αλυσίδα: Αξία → Χρήμα → Κεφάλαιο. Αυτά τα βέλη, όπως και στον Χέγκελ – φυσικά ο Μαρξ δεν είναι πάντα εγγελιανός, αλλά εδώ φαίνεται να είναι – δεν είναι μη αναστρέψιμα. Τα λογικά σχήματα δεν ταυτίζονται αναγκαστικά με τα χρονολογικά σχήματα. Αντιθέτως, για λόγους φιλοσοφικού συλλογισμού και επαναστατικής έγερσης [agitation], ο αυτοπροσδιορισμός της έννοιας του κεφαλαίου μπορεί να στραφεί πίσω και εμπρός και προς κάθε κατεύθυνση. (Ίσως ήταν η σχετική ευκολία του πρώτου και οι ανυπέβλητες δυσκολίες της δεύτερης που έκαναν τον Μαρξ να αμφισβητήσει τη φιλοσοφική δικαιοσύνη καθεαυτή). Έχοντας το παοπάνω στον νου μας, ας δώσουμε τώρα σάοκα και οστά στην κοχλάζουσα αλυσίδα.

Αξία $\xrightarrow{\text{αναπαράσταση}}$ Χρήμα $\xrightarrow{\text{μετασχηματισμός}}$ Κεφάλαιο

(Η περιγραφή που κάνω εδώ αποτελεί μια αδρή σύνοψη του «The Chapter on Money» και της ενότητας 1 «The Chapter on Capital» στα *Grundrisse*). Η εν λόγω αλυσίδα είναι «κειμενική» με τη γενική έννοια του όρου, για δύο τουλάχιστον λόγους.⁶ Τα δύο άκρα

⁶ Η κειμενική κριτική αυτού του είδους προϋποθέτει α) με τη στενή έννοια του όρου, ότι ακόμη και τα «θεωρητικά» κείμενα παράγονται μέσα στη γλώσσα, και β) ότι η «πραγματικότητα» είναι ένα κατασκευάσμα, το οποίο αποτελείται από ασυνέχειες και συγκροτητικές διαφορές με «αρχή» και «τέλος» που είναι προσωρινά και μεταβαλλόμενα. «Δεν υπάρχει πλέον τριχοτόμηση ανάμεσα στο πεδίο της πραγματικότητας, δηλαδή τον κόσμο, στο πεδίο της αναπαράστασης, δηλαδή το βιβλίο, και στο πεδίο της υποκειμενικότητας, δηλαδή τον/τη συγγραφέα. Ωστόσο, μια διευθέτηση [agencement] συνδέει ορισμένες πολλαπλότητες, οι οποίες αντλούνται από καθεμία από αυτές τις τάξεις, σε τέτοιο βαθμό ώστε ένα βιβλίο να μην έχει τη συνέχειά του στο επόμενο ούτε το αντικείμενό του στον κόσμο αλλά ούτε ακόμη το θέμα του σε έναν ή περισσότερους συγγραφείς» [Deleuze και Guattari, *Mille plateaux* 34· δική μου μετάφραση].

είναι ανοιχτά ενώ τα ενοποιημένα ονόματα των σχέσεων κρύβουν ασυνέχειες.

Ο περιορισμένος χώρος που διαθέτω εδώ δεν μου επιτρέπει να επεξεργαστώ εκείνο που είναι, ούτως ή άλλως, προφανές – από τις λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής και την πρακτική μηχανική διαχείρισης κρίσεων μέχρι το σκληρά εύλογο ενός βιβλίου, όπως το *Beyond the Waste Land* (επιμ. Samuel Bowles et al.) –, ότι δηλαδή ο αυτοπροσδιορισμός του κεφαλαίου ως τέτοιου είναι εξ αρχής ανοιχτός [open-ended]. Αυτή η στιγμή δηλώνεται συνήθως στη συμβατική μαοξιστική πολιτική οικονομική θεωρία με την επέκταση της

Αξία $\xrightarrow{\text{αναπαράσταση}}$ Χρήμα $\xrightarrow{\text{μετασχηματισμός}}$ Κεφάλαιο

Στην πραγματικότητα, η βασική προκείμενη της πρόσφατης κριτικής της εργασιακής θεωρίας της αξίας στηρίζεται στην υπόθεση ότι, σύμφωνα με τον Μαρξ, η Αξία αναπαριστά την Εργασία.⁷

Ωστόσο, η Αξία στον Μαρξ δεν ορίζεται μόνο ως αναπαράσταση αλλά και ως διαφοροποίηση [differential]. Εκείνο που αναπαρίσταται ή εκείνο που αναπαριστά τον εαυτό του στην εμπορευματική διαφοροποίηση είναι η Αξία:

Στην ανταλλακτική σχέση των εμπορευμάτων, η ανταλλακτική αξία μάς παρουσιάστηκε τελείως ανεξάρτητη από τις αξίες χρήσεις τους. Όμως, αν αφαιρέσουμε την αξία χρήσης από το προϊόν της εργασίας, εκείνο στο οποίο φθάνουμε είναι η αξία τους, όπως αυτή μόλις καθορίστηκε. Το κοινό στοιχείο που αναπαριστά τον εαυτό του (*sich darstellt*) στην ανταλλακτική σχέση της ανταλλακτικής αξίας του εμπορεύματος, είναι, επομένως, η αξία [*Capital I* 128· τροποποιημένη μετάφραση].

Ο Μαρξ γράφει, λοιπόν, για μια διαφοροποίηση που αναπαριστά τον εαυτό της ή που αναπαρίσταται από μια δρώσα υποκειμενικότητα (το «εμείς»), η οποία είναι το ίδιο ασταθής όσο και η κενή και ad hoc θέση του/ης ερευνητή/τριας ή της κοινότητας των ερευνητών/τριών (στα πεδία της οικονομίας, του σχεδιασμού, της διοίκησης επιχειρήσεων). Μόνο η συνεχιστική ορμή που έχω ήδη περιγράψει μπορεί να αναπαραστήσει τούτη τη διαφοροποίηση ως αναπαράσταση της εργασίας, ακόμα και εάν η «εργασία» θεωρηθεί ότι σημαίνει απλώς την «αντικειμενοποιημένη [εργασία] στο εμπόρευμα». Θα μπορούσε δικαίως να υποστηριχθεί ότι ένα μόνο απόσπασμα από το *Κεφάλαιο I* δεν μπορεί να σηκώσει το βάρος ενός ολόκληρου επιχειρήματος. Θα πρέπει, ωστόσο, να μην ξεχνάμε ότι έχουμε να κάνουμε εδώ με το πλέον καθοριστικό απόσπασμα περί Αξίας, στο οποίο ο Μαρξ έβαλε τη σφραγίδα της έγκρισής του. Για να διευκολύνουμε το επιχείρημα και

⁷ Θα αναφερθώ σε αυτήν την κριτική εκτενέστερα παρακάτω. Εδώ, αρκεί ένας σύντομος κατάλογος: Piero Sraffa, *Production of Commodities by Means of Commodities* (Cambridge: Cambridge University Press, 1960)· Samir Amin, *The Law of Value and Historical Materialism* (New York: Monthly Review Press, 1978)· Diane Elson, επιμ., *Value: The Representation of Labor in Capitalism* (Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press, 1979)· Ian Steedman, *Marx After Sraffa* (London: Verso Edition, 1981)· Ian Steedman, et al., *The Value Controversy* (London: Verso Edition, 1981).

τον υπολογισμό, αυτήν ακριβώς την ανεπαίσθητη ανοιχτότητα [openendedness] στην καταγωγή της οικονομικής αλυσίδας ή του οικονομικού κειμένου, η οποία εμφανίζεται σε αυτό το απόσπασμα, θα πρέπει να ξεφορτωθεί ο Μαρξ· ή για να προοπτικοποιήσουμε το επιχείρημα, να τη «μετασχηματίσει». (Για μια εξέταση του προβλήματος του «μετασχηματισμού» υπό αυτή τη έννοια, βλ. Richard D. Wolff et al., «Marx's (Not Ricardo's) 'Transformation Problem': A Radical Conceptualization», *History of Political Economy* 14:4 [1982]).

Προς το παρόν, θα συνεχίσω να υποστηρίζω ότι η πολυπλοκότητα της έννοιας της αξίας χρήσης προβληματοποιεί και την καταγωγή της αλυσίδας της αξίας. Ας εξετάσουμε τώρα τις ασυνέχειες που κρύβονται στους ενοποιημένους όρους, οι οποίοι χαρακτηρίζουν τις σχέσεις μεταξύ ατομικών σημαντημάτων [semantemes] σε αυτή την αλυσίδα. Τέτοιες ενυπάρχουσες ασυνέχειες κειμενοποιούν παράλληλα και την αλυσίδα.

Πρώτον, είναι η σχέση ανάμεσα στην Αξία και το Χρήμα που ονομάζεται «αναπαράσταση». Κριτικοί όπως ο Goux ή ο Marc Shell σχολιάζουν την αναπτυξιακή αφήγηση, την οποία συνεπάγεται η εμφάνιση της μορφής του Χρήματος ως γενικού εκπροσώπου της Αξίας, και προβαίνουν σε μια αρκετά επαρκή αναλογία ανάμεσα σε αυτή την αφήγηση, από τη μια, και στις αφηγήσεις της ψυχο-σεξουαλικότητας ή της παραγωγής της γλώσσας, από την άλλη. (Βλ. Marc Shell, *Money, Language, and Thought: Literary and Philosophical Economies From the Medieval to the Modern Era*. Αξίζει να σημειωθεί πως η αφηγηματική περιγραφή της ιστορίας του χρήματος από τον Shell δεν είναι τόσο εκλεπτυσμένη όσο η αντίστοιχη του Μαρξ). Εγώ εστιάζω στην προσπάθεια του Μαρξ να αποκαλύψει το φαινομενικά ενοποιημένο φαινόμενο του χρήματος μέσα από τη ριζοσπαστική μεθοδολογία της διαλεκτικής – με άλλα λόγια, αποκαλύπτοντας το φαινομενικά θετικό φαινόμενο του χρήματος μέσα από το έργο του αρνητικού. Σε κάθε στιγμή της τριμερούς προοπτικής, ο Μαρξ φαίνεται να επισημαίνει τη δυνατότητα μιας απροσδιοριστίας, και όχι να στέκεται σε μια αντίφαση που αποτελεί τη διαρθρωτική κινητήρια δύναμη της διαλεκτικής μορφολογίας. Ακολουθεί το σχήμα, διωλισμένο βάσει των *Grundrisse*:

Θέση: το εμπόρευμα-χρήμα – το πολύτιμο μέταλλο ως μέσο καθολικής ανταλλαγής – τίθεται μέσα από μια διαδικασία, η οποία το διαχωρίζει από την ίδια του την ύπαρξη ως εμπορεύματος ανταλλάξιμου για τον εαυτό του: «Από την αρχή, αναπαριστ[ά] ένα πλεόνασμα, τη μορφή με την οποία εμφανίζεται αρχικά ο πλούτος [*ursprünglich erscheint*]» [*Grundrisse* 166· τροποποιημένη μετάφραση]. Καθώς διευκολύνει την ανταλλαγή εμπορευμάτων

το απλό γεγονός πως το εμπόρευμα υπάρχει διπλά, από τη μια πλευρά, ως ένα συγκεκριμένο προϊόν του οποίου η φυσική μορφή ύπαρξης περιέχει ιδεατά (περιέχει σε λανθάνουσα μορφή) την ανταλλακτική του αξία, και από την άλλη, ως μια εκδηλωμένη ανταλλακτική αξία (χρήμα), η οποία πάλι αποβάλλει κάθε σύνδεση με τη φυσική μορφή του προϊόντος – αυτή η διπλή *διαφοροποιημένη* ύπαρξη θα πρέπει να μετατραπεί σε μια διαφορά [147].

Όταν η κυκλοφορία της ανταλλαγής ενυπάρχει στην εργασιακή δύναμη ως εμπόρευμα, το μοντέλο δεν οδηγεί μονάχα σε διαφορά αλλά και σε αδιαφορία [indifference]:

Στο αναπτυγμένο ανταλλακτικό σύστημα...οι δεσμοί της προσωπικής εξάρτησης, των διακρίσεων, της εκπαίδευσης κλπ., στην πραγματικότητα συντρίβονται, ξεσκίζονται... και τα άτομα φαίνονται να είναι ανεξάρτητα (είναι εκείνη η ανεξαρτησία, η οποία δεν είναι παρά μια απλή αυταπάτη, και θα έπρεπε πιο σωστά να αποκαλείται αδιαφορία [*Gleichgültigkeit – im Sinne der Indifferenz* – Ο Μαρξ δίνει έμφαση στη φιλοσοφική ποιότητα της αδιαφορίας] [163].

Άρνηση: Μέσα στην κυκλοφορία, θεωρούμενη ως ένας διαρκώς επαναλαμβανόμενος κύκλος ή μια ολότητα, το χρήμα αποτελεί ένα σημείο εξαφάνισης που διευκολύνει την ανταλλαγή δύο εμπορευμάτων. Η αυτόνομη τοποθέτησή του κατανοείται εδώ ως μια «σχέση αρνητική προς την κυκλοφορία» διότι «αποκομμένο [το χρήμα] από κάθε σχέση με την [κυκλοφορία], δεν θα ήταν χρήμα αλλά μονάχα ένα απλό φυσικό αντικείμενο» [217]. Σε αυτή τη στιγμή της εμφάνισης, η θετική του ταυτότητα αναιρείται κι εκείνη με έναν πιο ανεπαίσθητο τρόπο: «Αν μια πλαστή λίρα κυκλοφορούσε στη θέση μιας αληθινής, θα παρείχε ακριβώς τις ίδιες υπηρεσίες στο σύνολο της κυκλοφορίας σαν να ήταν γνήσια» [210]. Και σε μια φιλοσοφική γλώσσα: η αυτο-επάρκεια της ιδέας, η ίδια εξαρτώμενη από μια αρνητική σχέση, εν προκειμένω ανάμεσα στην ιδέα του χρήματος και της κυκλοφορίας ως ολότητας, τίθεται στην υπηρεσία μιας λειτουργικής αν-επάρκειας (ψεύτικο=αληθινό).

Άρνησης της άρνησης: Πραγματοποίηση, όπου η πραγματική ποσότητα του χρήματος έχει σημασία και ξεκινά η συσσώρευση του κεφαλαίου. Ωστόσο, κι εδώ επίσης, η ουσιαστική ιδιαιτερότητα είναι αντιφατική (όσο δεν είναι στον μη παραγωγικό αποθησαυρισμό). Διότι «το να διαλύεις τα πράγματα που συσσωρεύονται σε ατομικές ευχαριστήσεις σημαίνει να τα πραγματοποιείς» [234]. Με άλλα λόγια, η λογική πρόοδος προς τη συσσώρευση μπορεί να συντελεστεί μονάχα μέσω της δικής της ρήξης, απελευθερώνοντας το εμπόρευμα από τον κύκλο της κεφαλαιακής παραγωγής και αφήνοντάς το ελεύθερο στην κατανάλωση υπό τη μορφή ενός απεικάσματος αξίας χρήσης.

Υποστηρίζω ότι ο Μαρξ επισημαίνει το ενδεχόμενο μιας απροσδιοριστίας, και όχι απλώς μια αντίφαση, σε κάθε μια από αυτές τις τρεις συγκροτητικές στιγμές της αλυσίδας

Αξία $\xrightarrow{\text{αναπαράσταση}}$ Χρήμα $\xrightarrow{\text{μετασχηματισμός}}$ Κεφάλαιο

Αυτή η κειμενοποίηση [textualization] μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: οι ουτοπιστές σοσιαλιστές φαίνεται να επεξεργάζονται την υπόθεση πως το χρήμα είναι η ρίζα κάθε κακού: μια θετική καταγωγή. Ο Μαρξ εφαρμόζει τη διαλεκτική σε αυτή τη ρίζα και την διαλύει μέσω του έργου της άρνησης. Σε κάθε βήμα της διαλεκτικής, κάτι φαίνεται να οδηγεί στην ανοιχτότητα της κειμενικότητας: αδιαφορία, αν-επάρκεια, ρήξη. (Η

συνεπαγόμενη κριτική του Ντεριντά στη διαλεκτική ως μια διαλεκτική που οργανώνεται από την κίνηση των σημαντημάτων και από τον στρατηγικό αποκλεισμό των συγκατηγορημάτων [«White Mythology» 270] θα μπορούσε εν προκειμένω να ενισχύσει τη *συμπεριφορά* του κειμένου του Μαρξ).

Ας προχωρήσουμε τώρα στη σχέση που ονομάζεται «μετασχηματισμός ανάμεσα στο Χρήμα και στο Κεφάλαιο», μια σχέση που ήδη θίξαμε κατά την προηγούμενη σύνδεση. (Αυτή η σχέση δεν ταυτίζεται με το «πρόβλημα του μετασχηματισμού» στην οικονομία). Ένας σημαντικός τόπος ασυνέχειας εδώ είναι η λεγόμενη πρωταρχική ή αρχική συσσώρευση. Ο Μαρξ, στην ίδια την περιγραφή του, υπογραμμίζει την ασυνέχεια με κωμικούς όρους, και στη συνέχεια την επιλύει, επικαλούμενος όχι μια καταγωγή αλλά μια διαδικασία:

Έχουμε δει πώς το χρήμα μετατρέπεται σε κεφάλαιο· πώς από το κεφάλαιο παράγεται η υπεραξία, και πώς από την υπεραξία παράγεται περισσότερο κεφάλαιο. Ωστόσο, η συσσώρευση του κεφαλαίου προϋποθέτει την υπεραξία· η υπεραξία προϋποθέτει την κεφαλαιοκρατική παραγωγή· και η κεφαλαιοκρατική παραγωγή προϋποθέτει την ύπαρξη μεγάλων μαζών κεφαλαίου και εργασιακής δύναμης, διαθέσιμων στα χέρια των εμπορευματοπαραγωγών. Η όλη κίνηση, επομένως, φαίνεται να περιστρέφεται γύρω από έναν φαύλο κύκλο, από τον οποίο μπορούμε να βγούμε μόνο εάν υποθέσουμε μια «πρωταρχική» [*ursprünglich*: *αρχική*] συσσώρευση...η οποία προηγείται της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης· μιας συσσώρευσης που δεν είναι το αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αλλά η αφετηρία του. Αυτή η πρωταρχική συσσώρευση διαδραματίζει στην πολιτική οικονομία τον ίδιο σχεδόν ρόλο με εκείνον που παίζει το προπατορικό αμάρτημα στη θεολογία. Ο Αδάμ δάγκωσε το μήλο και τότε η αμαρτία έπεσε πάνω στο ανθρώπινο γένος [*Capital I 873*].

Η λύση του Μαρξ:

Η κεφαλαιακή σχέση προϋποθέτει τον ολοκληρωτικό διαχωρισμό των εργατών από την ιδιοκτησία των όρων πραγματοποίησης της εργασίας τους...Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι, επομένως, τίποτα άλλο παρά η ιστορική διαδικασία αποχωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής [*Capital I 874-75*].

Αυτή η μέθοδος μετατόπισης των ερωτημάτων καταγωγής στα ερωτήματα διαδικασίας αποτελεί μέρος της ευρύτερης εγγελιανής κληρονομιάς του Μαρξ, όπως φανερώνει η πρώτη επεξεργασία του στο έργο Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα [*Economic and Philosophical Manuscripts*]: «Ποιος γέννησε τον πρώτο άνθρωπο, και τη φύση γενικά;» [*Early Writings 357*].

Ωστόσο, όταν το κεφάλαιο αναπτυχθεί πλήρως – τη δομική στιγμή κατά την οποία η διαδικασία της απόσπασης, της ιδιοποίησης και της πραγματοποίησης της υπεραξίας αρχίζει να συντελείται χωρίς εξω-οικονομικούς καταναγκασμούς – η κεφαλαιακή λογική αναδύεται, γεννώντας το κεφάλαιο ως τέτοιο. Αυτή η στιγμή δεν αναδύεται ούτε με την *καταναγκαστική* απόσπαση της υπεραξίας σε προ-καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής ούτε με τη συσσώρευση τοκογλυφικού ή εμπορικού κεφαλαίου (συσσώρευση που προκύπτει αγοράζοντας φθηνά και πουλώντας ακριβά). Η στιγμή αυτή, όπως τονίζει ο

Μαρξ, συνεπάγεται την *ιστορική* δυνατότητα της οριστικής κατηγορήσεως του υποκειμένου ως εργασιακής δύναμης. Και πράγματι, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η «απελευθέρωση» της εργασιακής δύναμης ίσως να αποτελεί περιγραφή της κοινωνικής δυνατότητας αυτής της κατηγορήσεως. Εδώ το υποκείμενο προσδιορίζεται ως δομικά υπέρ-επαρκές για τον εαυτό του, το οποίο, με τρόπο οριστικό, παράγει υπερεργασία έναντι της αναγκαίας εργασίας. Και επειδή τούτη είναι η αναγκαία δυνατότητα της οριστικής υπερ-επάρκειας του υποκειμένου, η οποία είναι η καταγωγή του κεφαλαίου ως τέτοιου, ο Μαρξ προβαίνει στην εξαιρετική πρόταση πως το Κεφάλαιο καταναλώνει την αξία *χρήσης* της εργασιακής δύναμης. Αν η κριτική της πολιτικής οικονομίας ήταν απλώς ζήτημα αποκατάστασης μιας κοινωνίας αξιών χρήσης, αυτή η στιγμή θα ήταν μια απορητική στιγμή. Ο «επιστημονικός σοσιαλισμός» έρχεται σε αντιπαράθεση με τον «ουτοπικό σοσιαλισμό», ο οποίος δεσμεύεται σε μια τέτοια αποκατάσταση προϋποθέτοντας ότι η εργασία βρίσκεται έξω από την κεφαλαιακή λογική ή τη μισθωτή εργασία. Η ριζοσπαστική ετερογένεια που συνεπάγεται η εν λόγω προϋπόθεση απασχόλησε τον Μαρξ μόνο σε γενικές γραμμές, από τα πρώιμα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* και μετά. Πράγματι, θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι, στην επαναστατική πρακτική, το «ενδιαφέρον/συμφέρον» [interest] για την κοινωνική δικαιοσύνη εισάγει, με τρόπο μη εύλογο, τη δύναμη του άλογου στο καλό ταίριασμα της αξίας χρήσης – *φιλοσοφική* δικαιοσύνη – ανάμεσα στο Κεφάλαιο και την Ελεύθερη Εργασία. Εάν εξεταστεί στη λογική της συνέπεια, η επαναστατική πρακτική θα πρέπει να είναι διαρκής διότι δεν μπορεί να φέρει καμία θεωρητικο-τελεολογική αιτιολόγηση. Ίσως να μην είναι τελείως παράδοξο να χαρακτηρίσουμε αυτή την κατάσταση ανοιχτότητας ως μια εισαγωγή στην κειμενικότητα. Η πλέον σώφρων έννοια της συνδεδεμένης εργασίας στη μεγιστοποιημένη κοινωνική παραγωγικότητα, η οποία λειτουργεί με βάση «εκείνα τα θεμέλια των μορφών που είναι κοινά για όλους τους κοινωνικούς τρόπους παραγωγής» είναι μια εναλλακτική που περιορίζει τη δύναμη μιας τέτοιας εισαγωγής [*Capital III* 1016].

Στη συνεχιστική ρομαντική αντικαπιταλιστική εκδοχή, ο τόπος της αξίας χρήσης (και της απλής ανταλλαγής ή του αντιπραγματισμού που βασίζεται στην αξία χρήσης) είναι, ακριβώς, εκείνος ο χώρος που μοιάζει να προσφέρει, με έναν τρόπο θολό, το πιο ασφαλές στήριγμα στην κοινωνική «αξία», ακόμη και όταν η ακαδημαϊκή οικονομική επιστήμη ανάγει την αξία χρήσης σε απλούς φυσικούς συντελεστές. Αυτός ο χώρος μπορεί ευχαρίστως να χωρέσει επεξεργαστές κειμένων (για τους οποίους θα πούμε περισσότερα αργότερα) καθώς επίσης και την ανεξάρτητη εμπορευματική παραγωγή (χειροποίητα δερματόδετα σανδάλια), τα παράπονα των φοιτητών/τριών μας που διαβάζουν λογοτεχνία για ευχαρίστηση και όχι για ερμηνεία, τη διασκεδαστική απέχθεια των περισσότερων συναδέλφων μας στην κριτική που βρίσκεται εκτός αξιολόγησης, αλλά και τη συνηθισμένη εχθρότητα των κριτικών προς τη «θεωρία». Από την άλλη πλευρά, στο πλαίσιο της δικής μου ανάγνωσης, η αξία χρήσης είναι εκείνη που θέτει υπό αμφισβήτηση όλη την κειμενική αλυσίδα της Αξίας, επιτρέποντάς μας με αυτό τον τρόπο να σκεφτούμε την πιθανότητα ότι ακόμα και η κειμενοποίηση (η οποία είναι ήδη μια πρόοδος συγκριτικά με τον εγγενή στον γλωσσικό ή σημειωτικό αναγωγισμό έλεγχο) ίσως να μην είναι τίποτα περισσότερο παρά ένας τρόπος να κρατηθεί μακριά η τυχαιότητα.

Διότι η αξία χρήσης, με τον κλασικό τρόπο των αποδομιστικών μοχλών, βρίσκεται τόσο εκτός όσο και εντός του συστήματος των προσδιορισμών της αξίας (για μια συζήτηση

σχετικά με τους αποδομιστικούς «μοχλούς», βλ. Derrida, *Positions* 71). Βρίσκεται εκτός γιατί δεν μπορεί να μετρηθεί μέσω της εργασιακής θεωρίας της αξίας – βρίσκεται εκτός του κύκλου της ανταλλαγής: «Ένα πράγμα μπορεί να είναι αξία χρήσης, χωρίς να είναι αξία» [*Capital I* 131]. Δεν βρίσκεται, ωστόσο, *ολοκληρωτικά* εκτός του κύκλου της ανταλλαγής. Η ανταλλακτική αξία, η οποία είναι ο ειδοποιός όρος της Αξίας κατά μία έννοια, είναι επίσης ένα πλεόνασμα ή ένα παράσιτο της αξίας χρήσης:

αυτός ο χαρακτήρας της (ανταλλαγής) δεν κυριαρχεί ακόμα στο σύνολο της παραγωγής, αλλά αφορά μόνο στο πλεόνασμά της, και ως εκ τούτου είναι ο ίδιος, λίγο ή πολύ, περιττός...μια τυχαία μεγέθυνση της σφαίρας των ικανοποιήσεων, των απολαύσεων... Πραγματοποιείται μόνο σε λίγα σημεία (αρχικά στα όρια των φυσικών κοινοτήτων, στην επαφή τους με ξένους) [*Grundrisse* 204].

Εδώ, η σχέση μέρους-όλου αναποδογυρίζεται. (Ο Ντερριντά αυτό το αποκαλεί «*invagination*» [ενδίπλωση]. Βλ. «The Law of Genre», *Glyph* 7 [1980]. Η δική μου συζήτηση περί «ενδίπλωσης» βρίσκεται στο *Displacement: Derrida and After*, επιμ. Mark Krupnick 186–189). Το παρασιτικό μέρος (η ανταλλακτική αξία) αποτελεί επίσης τον ειδοποιό όρο του όλου, παραχωρώντας κατ' αυτόν τον τρόπο στην αξία χρήσης την κανονιστική εσωτερική θέση του ξενιστή και παράλληλα εκτοπίζοντάς την ως εκείνο που πρέπει να αφαιρεθεί προκειμένου να μπορεί να οριστεί η Αξία. Επιπλέον, δεδομένου ότι μια περίπτωση αξίας χρήσης είναι εκείνη του εργάτη που επιθυμεί να καταναλώσει (το συναίσθημα τη(ς) δουλειά(ς) καθεαυτή, αυτή η αναγκαία δυνατότητα καθιστά απροσδιόριστη την «υλιστική» κατηγορία του υποκειμένου ως εργασιακής δύναμης ή υπερ-επάρκειας που ρυθμίζεται και οργανώνεται από την κεφαλαιακή λογική. Ως προς αυτή την αναγκαία πιθανή «ειδική περίπτωση», η εν λόγω κατηγορία δεν μπορεί πλέον να θεωρηθεί ως το περίσσειμα της υπερεργασίας επί της *κοινωνικά* αναγκαίας εργασίας. Το ζήτημα της *συναισθηματικά* αναγκαίας εργασίας επισύρει το συναφές ζήτημα της επιθυμίας και κατά συνέπεια αμφισβητεί, με έναν διαφορετικό τρόπο, την απλή φιλοσοφική δικαιοσύνη της κεφαλαιακής λογικής, χωρίς να καταλήγει απαραίτητα σε έναν ουτοπικό ιδεαλισμό.

Αν προταθεί μια θεώρηση, η οποία να κατανοεί τη *συναισθηματικά* αναγκαία εργασία (ως δυνατή στο παρόν καθεστώς του κοινωνικοποιημένου καταναλωτικού καπιταλισμού) ως εργασία καθεαυτή, χωρίς να λαμβάνει υπ' όψιν της τον διεθνή καταμερισμό εργασίας, τότε η τύχη που της επιφυλάσσεται είναι μάλλον ένας απλός πολιτικός αβανγκαρντισμός. Αυτό πιστεύω ότι είναι και το πρόβλημα με τη θεωρία του Antonio Negri περί μηδενικής εργασίας [*zerowork*], παρά τις ειλικρινείς επικλήσεις του στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα.⁸ Η αντίσταση των συγκατηγορημάτων, τα οποία αποκλείονται με στρατηγικό τρόπο από το σύστημα προκειμένου να μπορούν τα μεγάλα σημαντήματα να ελέγχουν

⁸ Για εξαιρετές επεξεργασίες αυτής της θεωρίας, βλ. «Introduction»-s και μάλιστα ολόκληρα τα τεύχη του *Zerowork: Political Materials* 1 & 2 (Δεκέμβριος 1975 και Φθινόπωρο 1977). Μία από τις πιο επαναστατικές προτάσεις αυτής της σκέψης είναι ότι η εργατική τάξη συμπεριλαμβάνει τον/η άμισθο/η αλλά και τον/η μισθωτό/η. Υποστηρίζω ότι ο/η άμισθος/η, υπό συνθήκες κοινωνικοποιημένου κεφαλαίου, έχει διαφορετική θέση και ορισμό στους περιφερειακούς καπιταλισμούς από τον/η άμισθο/η.

τη μορφολογία του (Ντεριντά), ίσως να σχετίζεται με την ετερογένεια της αξίας χρήσης, θεωρούμενης ως μιας ιδιωτικής γραμματικής. Ωστόσο, για τον Ντεριντά, το κεφάλαιο είναι γενικά ένα τοκοφόρο εμπορικό κεφάλαιο. Ως εκ τούτου, η υπεραξία, σύμφωνα με εκείνον, είναι μάλλον η υπερ-επάρκεια του κεφαλαίου παρά μια «υλιστική» κατηγορία του υποκειμένου ως υπέρ-επαρκούς για τον εαυτό του. Αυτή η στενή αντίληψη μπορεί να οδηγήσει μονάχα σε «ιδεαλιστικές» αναλογίες ανάμεσα στο κεφάλαιο και το υποκείμενο ή ανάμεσα στο εμπόρευμα και στο υποκείμενο.

Η έννοια της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας θεμελιώνεται στην ταύτιση μέσω των διαβίωσης και αναπαραγωγής. Η αναγκαία εργασία είναι η ποσότητα της εργασίας που απαιτείται για να αναπαραγάγει ο εργάτης τον εαυτό του, προκειμένου να παραμείνει κατά το βέλτιστον χρήσιμος για το κεφάλαιο, με βάση την τρέχουσα διάρθρωση των τιμών. Τώρα, αν η δυναμική της αναπαραγωγής που σχετίζεται με τη γέννηση-ανάπτυξη-οικογένεια-ζωή τύχει της ίδιας προσοχής με την προσοχή που δίνεται, ας πούμε, στη σχέση μεταξύ σταθερών και μεταβλητών κεφαλαίων κατά τις διάφορες στιγμές τους, τότε η «υλιστική» κατηγορία του υποκειμένου ως εργασιακής δύναμης καθίσταται απροσδιόριστη με έναν άλλο τρόπο, χωρίς επομένως να «απορρίπτεται» από τα είδη ουτοπισμού και «ιδεαλισμού». Αυτή την επέκταση της κειμενικότητας της αξίας την παραβλέπουν συχνά οι φεμινίστριες αλλά και οι παραδοσιακοί/ες μαρξιστές/ριες, όταν παραμένουν εγκλωβισμένοι/ες στο πλαίσιο του ηγεμονικού θετικισμού ή της ορθόδοξης διαλεκτικής.⁹ Επιχείρησαν ορισμένες φορές να περιστείλουν την επέκταση είτε θεωρώντας την ως μια αντίθεση (ανάμεσα στον μαρξισμό και τον φεμινισμό) είτε εγγράφοντας, σε ένα συνεχιστικό πνεύμα, τις κοινωνικοποιημένες λειτουργίες ή τις λειτουργίες του ιδεολογικού σχηματισμού της οικογένειας, οι οποίες και θεωρούνται ότι είναι το άμεσο μέσο παραγωγής του εργάτη και άρα ότι εμπλέκονται στον κύκλο παραγωγής της υπεραξίας προς όφελος του κεφαλαιοκράτη. Επίσης, αποπειράθηκαν να νομιμοποιήσουν την οικιακή εργασία στο πλαίσιο της κεφαλαιακής λογικής. Οι περισσότερες από αυτές τις θέσεις εκπορεύονται από περιστασιακές απαιτήσεις. Όπως θα γίνει σαφές στην τελευταία σελίδα αυτής της εργασίας, η δική μου ανάμειξη με τις παραπάνω θέσεις, δεν μου επιτρέπει να κρατήσω κριτική απόσταση από αυτές. Το ότι οι εν λόγω απορριπτικές χειρονομίες είναι περιστασιακά εκτιμητές, αποδεικνύεται από την πρακτική δυσκολία να διατυπωθούν εναλλακτικές προτάσεις στη θέση τους.

Ας εξετάσουμε τώρα το τελευταίο στοιχείο στην παρουσίαση της «κειμενικότητας» της αλυσίδας της Αξίας. Αναφέραμε ήδη ότι στην κυκλοφορία ως ολότητα, ή τη στιγμή της άρνησης κατά τη μαρξική ανάγνωση του χρήματος, το χρήμα θεωρείται ότι βρίσκεται σε μια αρνητική σχέση προς την κυκλοφορία γιατί «αποκομμένο από κάθε σχέση (με την κυκλοφορία) δεν θα ήταν χρήμα αλλά μονάχα ένα απλό φυσικό αντικείμενο». Η κυκλοφορία ως τέτοια διαθέτει τη μορφολογική (αν όχι την «πραγματική») δύναμη να επιστρέφει το Χρήμα πίσω στη Φύση αλλά και να το εκτοπίζει από την κειμενικότητα της Αξίας. Ωστόσο, είναι και η κυκλοφορία που προσδίδει, επίσης, κειμενικότητα στη μορφή του Χρήματος. Η κειμενικότητα ως δομική περιγραφή αναδεικνύει το έργο της

⁹ Εντυπωσιακή εξαίρεση αποτελεί: Diane Elson, «The Value Theory of Labour», στο Elson, επιμ., *Value*. Συστήνω κάτι ανάλογο στο «Feminism and Critical Theory», υπό έκδοση στο *For Alma Mater*, Paula Treichler (Urbana: University of Illinois Press).

διαφοροποίησης (τόσο το συν όσο και το πλην) που εισάγει την ταυτότητα-ως-επάρκεια. Στο παράθεμα που ακολουθεί, η κυκλοφορία κάνει ακριβώς το ίδιο και με τον περιορισμένο κύκλο της επάρκειας μέσα στη μορφή του χρήματος καθεαυτό: «Μπορείς να γυρίσεις και να πετάξεις μία ουγγιά χρυσού με όποιον τρόπο σου αρέσει, αλλά ποτέ αυτή δεν θα ζυγίζει δέκα ουγκιές. Όμως, εδώ, στη διαδικασία της κυκλοφορίας, μία ουγκιά πρακτικά ζυγίζει δέκα ουγκιές». Ο Μαρξ περιγράφει το φαινόμενο αυτό ως το «Dasein» του νομίσματος, ως «αξιακό σημείο» [*Wertzeichen*]. «Η κυκλοφορία του χρήματος είναι μια εξωτερική κίνηση [*äußere Bewegung*]...Κατά την τριβή του με χέρια, πουγκιά, τσέπες, πορτοφόλια...το νόμισμα φθείρεται...Μέσω της χρήσης του, καταναλώνεται» [*A Contribution to the Critique of Political Economy* 108· η μετάφραση του «Dasein» ως «το έργο που επιτελεί» φαίνεται προβληματική].

Αν στην πρώτη διαλεκτική της «στιγμή», η κυκλοφορία έχει τη μορφολογική δυνατότητα να ακυρώνει και να επιστρέφει το Χρήμα πίσω στη Φύση, στην τρίτη της «στιγμή» φαίνεται να κινδυνεύει να αρθεί [sublated] σε Νου:

Η συνέχιση της παραγωγής προϋποθέτει ότι έχει αρθεί [*aufgehoben*] ο χρόνος κυκλοφορίας. Η φύση του κεφαλαίου προϋποθέτει ότι τούτο διέρχεται από τις διάφορες φάσεις της κυκλοφορίας, όχι με τον τρόπο που διατρέχει την αναπαράσταση της ιδέας [*Vorstellung*], όπου μια έννοια μεταλλάσσεται σε μια άλλη με την ταχύτητα της σκέψης [*mit Gedankenschnelle*], σε χρόνο μηδέν, αλλά μάλλον ως καταστάσεις που απέχουν χρονικά μεταξύ τους» [*Grundrisse* 548· τροποποιημένη μετάφραση].

Με το να αίρει την κυκλοφορία σε Νου κατ' αυτόν τον τρόπο, η παραγωγή (Αξίας) ως συνεχής ολότητα θα ακύρωνε την ίδια την Αξία. Διότι η Αξία δεν θα ήταν αξία αν, αυστηρά μιλώντας, δεν πραγματοποιούνταν στην κατανάλωση, εκτός του κύκλου της παραγωγής. Συνεπώς, το κεφάλαιο ως η πιο προηγμένη διάρθρωση της αξίας «προϋποθέτει ότι τούτο διέρχεται από διάφορες φάσεις». Το σχήμα γίνεται προβληματικό με την ενδίπλωση της αξίας χρήσης, όπως συζητήθηκε νωρίτερα σε αυτή την εργασία.

Μήπως ο χρόνος κυκλοφορίας του κεφαλαίου έχει αρθεί στην ταχύτητα του Νου (και περισσότερο) στο πλαίσιο της τηλεπικοινωνίας; Μήπως έχει ξεπεραστεί η Αξία (η εργασιακή θεωρία της Αξίας) στον μικρο-ηλεκτρονικό καπιταλισμό; Ας σημειώσουμε εδώ αυτές τις προκλητικές ερωτήσεις. Θα επανέλθω σε αυτές εκτενέστερα παρακάτω.

Η θεώρηση της κειμενικότητας της Αξίας στον Μαρξ, η οποία βασίζεται στην κατηγορία του υποκειμένου ως εργασιακής δύναμης, δεν απαντάει στο οντοφαινομενολογικό ερώτημα «Τι είναι η Αξία;», παρότι μάς προϋδεάζει για την πολυπλοκότητα της μηχανικής αξιολόγησης και σχηματισμού της αξίας. Μάς δείχνει ότι η μορφή της Αξίας, με τη γενική αλλά και τη στενή έννοια του όρου – με την κοινή κατανόηση της οικονομικής σφαίρας να είναι η στενή έννοια –, συνεργούν με τρόπο μη αναγώγμο. Συνεπάγεται τη ματαιότητα των απορριπτικών θεωρήσεων του οικονομικού ως «αναγωγισμού». Έχω ήδη επισημάνει ένα πλήθος προτεινόμενων διατυπώσεων, οι οποίες έχουν ως αποτέλεσμα την εξουδετέρωση αυτών των υποδείξεων: την εύρεση μιας επαρκούς αναλογίας προς την ψυχαναλυτική αφήγηση στην ανάπτυξη της μορφής του χρήματος· την αναγνώριση, στην εν λόγω αφήγηση, μιας αναλογίας προς τη μεταφορά ή τη γλώσσα· την υπαγωγή της οικιακής ή πνευματικής εργασίας στην έννοια της παραγωγής αξίας

που επεκτείνεται στην κεφαλαιακή λογική. Ποιες αφηγήσεις περί σχηματισμού της αξίας αναδύονται όταν η ίδια συνείδηση υπάγεται στην «υλιστική» κατηγορία του υποκειμένου;

Αν η συνείδηση στο πλαίσιο της «ιδεαλιστικής» αναλογίας θεωρείται ότι είναι αναγκαστικά υπερ-επαρκής για τον εαυτό της μέσω της προθετικότητας, τότε μπορούμε να ιχνηλατήσουμε την ανάδυση των *ad hoc* καθολικών ισοδυνάμων, τα οποία μετρούν την παραγωγή της αξίας με βάση εκείνο που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε, με έναν πιο χαλαρό τρόπο, «σκέψη». Όπως συνέβη με τον εκτοπισμό του εμπορεύματος-χρήματος από το εμπόρευμα-λειτουργία, έτσι και τα εν λόγω ισοδύναμα δεν μπορούν πλέον να αντιμετωπίζονται ως «φυσικά παραδείγματα». (Κι επειδή αυτές οι αναλογίες χαρακτηρίζονται αναγκαστικά από μια χαλαρότητα, αυτή η τελευταία πρόταση δεν μπορεί να γίνει πιο συγκεκριμένη). Μια περίπτωση τέτοιου ισοδύναμου είναι η «καθολική ανθρωπότητα» – τόσο η ψυχολογική όσο και η κοινωνική – που είναι η λυδία λίθος της αξίας στη λογοτεχνία και την κοινωνία. Θα ήταν, εν μέρει, αστεισμός να ισχυριστούμε ότι η «εκτίμηση» ορισμένων «μεγάλων» κειμένων αναπαρίσταται από την κεφαλαιακή συσσώρευση με όρους των διαφόρων μετασχηματισμών αυτού του καθολικού ισοδύναμου. Άλλη μια περίπτωση καθολικού ισοδύναμου θα μπορούσε να είναι η «καθαρή θεωρία» εντός του αλτουσεριανού μοντέλου της «θεωρητικής παραγωγής». Η σχετικοποίηση της Αξίας ως μια παλινδρόμηση στο αφηγηματικό στάδιο, όπου κάθε εμπόρευμα μπορεί να υποστεί κάθεξη όπως η μορφή της αξίας, σημαίνει, ακολουθώντας την αναλογία του Goux, το φροϋδικό στάδιο της πολύμορφης διαστροφής και μπορεί να διοχετευθεί σε μια αισθητική τόσο πολύμορφη όσο εκείνου του συμβολισμού και του μετά-μοντερνισμού.

Έχω ήδη σχολιάσει την εξήγηση του Goux για τη φροϋδολακανική αφήγηση περί ανάδυσης του φαλλού-στο-γεννητικό στάδιο ως του καθολικού ισοδύναμου της αξίας. Ο Νίτσε στο *The Genealogy of Morals* περιγράφει δύο στιγμές κατά τις οποίες ένα αντικείμενο διαχωρίζεται από τον κύκλο της ανταλλαγής και μετασχηματίζεται μέσα από αυτόν. Αξίζει να αναφερθούμε σε αυτές τις στιγμές γιατί στη *Γενεαλογία της Ηθικής* ο Νίτσε επιχειρεί, με τρόπο συστηματικό, να κάνει μια «κριτική των ηθικών αξιών» να «επερωτήσει [*in Frage stellen*] την «αξία αυτών των αξιών» [*Grundrisse* 348· τροποποιημένη μετάφραση]. Το νιτσεικό εγχείρημα δεν εκπονείται με βάση εκείνο που αποκαλώ «υλιστική» κατηγορία του υποκειμένου ως εργασιακής δύναμης, αλλά μάλλον στη βάση μιας κριτικής της «ιδεαλιστικής» κατηγορίας του υποκειμένου ως συνείδησης, μέσω των διπλών προσδιοριστικών παραγόντων της «φιλολογίας» και της «φυσιολογίας» [Nietzsche, *On the Genealogy of Morals and Ecce Homo* 20]. Και καθώς πρόκειται για μια επαναχάραξη (της ιστορίας της αξίας ως μιας ιστορίας διαγραμμένων και ασυνεχών σημειωτικών αλυσίδων – σημειακών αλυσίδων εν εξελίξει – είναι άφθονες οι ασύνδετες αναφορές στο χρήμα (ενοχή και τιμωρία ως συστήματα ανταλλαγής) και στη χάραξη των νομισμάτων. Η πιο κρίσιμη στιγμή, δηλαδή ο διαχωρισμός χρήματος-εμπορεύματος, συντελείται μια φορά στην «αρχή» και μια φορά στην έναρξη του «παρόντος», ως διαχωρισμός του αποδιοπομπαίου τράγου και ως άρση [sublation] αυτής της χειρονομίας σε λύτρωση, αντίστοιχα. Αυτή η άρση είναι γνωστή ως η στιγμή κατά την οποία ο πιστωτής, σε ρόλο γιου του Θεού στην ιστορία του Χριστού, θυσιάζει τον εαυτό του για τον οφειλέτη [*On the Genealogy of Morals and Ecce Homo* 77, 72]. (Κάθε έννοια «αρχής» και «παρόντος» γίνεται προβληματική στον Νίτσε όταν ο τελευταίος μας προειδοποιεί για τον κίνδυνο μιας επιτυχούς γενεαλογικής μεθόδου: «Όλες οι έννοιες, στις οποίες συγκεντρώνεται

σημειωτικά μια ολόκληρη διαδικασία, διαλανθάνουν του ορισμού· μόνο εκείνο που δεν έχει ιστορία μπορεί να οριστεί» (ό.π. 80)].

Πιστεύω ότι δεν υπάρχει καμία αμφιβολία πως η φιλοσοφικά καθοριστική στιγμή στον λόγο περί αξίας για τον Μαρξ είναι αυτός ο διαχωρισμός και όχι τόσο η χάραξη ή κοπή του νομίσματος. Έχει ενδιαφέρον εδώ να προσέξουμε τη μαρξική εννοιακή μεταφορά της ξένης γλώσσας. Συχνά στις συζητήσεις μας για τη γλώσσα, η λέξη γλώσσα φαίνεται να διατηρεί το κεφαλαίο «Γ», ακόμα κι όταν γράφεται με πεζά ή όταν ξαναγράφεται ως *parole*. Ο Μαρξ, κάνοντας αναγκαστικά χρήση μιας προ-κριτικής έννοιας της γλώσσας, σύμφωνα με την οποία η «λέξη» στη μητρική γλώσσα είναι απόλυτα συνδεδεμένη με την «πραγματικότητα», διατυπώνει την εξαιρετικά εκλεπτυσμένη πρόταση ότι η ανάπτυξη της μορφής της αξίας αποσπά τη «λέξη» από την «πραγματικότητα» (σημαίνουν και σημαινόμενο), ένα φαινόμενο που μπορεί να γίνει αντιληπτό μονάχα κατά την εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας: «Το να συγκρίνουμε το χρήμα με τη γλώσσα είναι... λάθος... Οι ιδέες, οι οποίες πρέπει πρώτα να μεταφραστούν από τη μητρική σε μια ξένη γλώσσα ώστε να κυκλοφορήσουν, να γίνουν ανταλλάξιμες, προσφέρουν μια κάπως επαρκή αναλογία· ωστόσο, η αναλογία, σε αυτή την περίπτωση, δεν έγκειται στη γλώσσα αλλά στο γεγονός ότι η γλώσσα είναι ξένη» [*Grundrisse* 163. Αν επρόκειτο για μια τεχνική συζήτηση, όπου θα έπρεπε να τηρηθεί η ακρίβεια του λεξιλογίου της γλωσσολογίας, δεν θα εξίσωνα, φυσικά, τη λέξη/πραγματικότητα και το σημαίνον/σημαινόμενο]. Έχει σίγουρα ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Saussure, χρησιμοποιώντας αναγκαστικά μια μετά-χρηματική έννοια της Αξίας υπό ανταλλαγή, η οποία θα πρέπει να υποδηλώνει ότι «η πολιτική οικονομία... ασχολ[είται] με ένα σύστημα ισοδυναμίας [*système d' equivalence*]... [μεταξύ μιας συγκεκριμένης] εργασίας και [ενός συγκεκριμένου] μισθού [*un travail et un salaire*],» μας δείχνει ότι, ακόμα και στη μητρική γλώσσα, το έργο της διαφοράς εξακολουθεί να παραμένει πρωταρχικό· ότι η γλώσσα, ακόμα και στην πιο «γηγενή» μορφή της, είναι πάντα ήδη «ξένη», ότι, ακόμα και στην «ασώματη ουσία» του, το «γλωσσικό σημαίνον... συγκροτ[είται] όχι μέσω της υλικής ουσίας του, αλλά αποκλειστικά [*uniquement*] μέσω των διαφορών οι οποίες διαχωρίζουν την ακουστική εικόνα από όλες τις άλλες» [*Course in General Linguistics* 79, 118–19].

Η δυαδική αντίθεση ανάμεσα στο οικονομικό και το πολιτισμικό είναι τόσο βαθιά ριζωμένη που είναι δύσκολο να εννοιολογηθούν όλες οι συνεπαγωγές του ερωτήματος της αξίας που τίθεται με όρους «υλιστικής» κατηγορήσης του υποκειμένου. Δεν μπορούμε να προβλέψουμε την τελεολογική στιγμή όπου οι συνεπαγωγές θα επιφέρουν, με τρόπο καταστροφικό, μια νέα αξιολόγηση. Το καλύτερο που μπορούμε να κάνουμε είναι να επιμείνουμε σε μια αναίρεση της αντίθεσης, λαμβάνοντας υπ' όψιν το γεγονός πως, πρώτον, η συνέργεια πολιτισμικών και οικονομικών αξιακών συστημάτων επενεργεί σχεδόν σε κάθε απόφαση που παίρνουμε· και δεύτερον, ότι ο οικονομικός αναγωγισμός είναι όντως ένας πραγματικός κίνδυνος. Είναι παράδοξο το γεγονός ότι ο καπιταλιστικός ουμανισμός καταστρώνει, στην πραγματικότητα, τα σχέδιά του με τρόπο υπόρρητο μέσω της «υλιστικής» κατηγορήσης της Αξίας, ακόμα και όταν η επίσημη ιδεολογία του παρέχει τον ίδιο τον λόγο περί ανθρωπισμού· ενώ την ίδια στιγμή οι μαρξιστικές πολιτισμικές σπουδές στον Πρώτο Κόσμο αδυνατούν να θέσουν το ερώτημα της Αξίας στο πλαίσιο της «υλιστικής» κατηγορήσης του υποκειμένου, καθώς τούτο το ερώτημα θα οδηγούσε αναγκαστικά στην παραδοχή ότι το κείμενο της εκμετάλλευσης θα μπορούσε να εμπλέξει

τις δυτικές πολιτισμικές σπουδές στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας.¹⁰ Ας επικαλεστούμε ξανά, έστω και με κάποια φαντασία, τον επεξεργαστή κειμένων. Αποτελεί ένα εξαιρετικά βολικό και αποδοτικό εργαλείο για την παραγωγή γραφής. Μας επιτρέπει αναμφίβολα να παράγουμε μια πολύ μεγαλύτερη ποσότητα γραφής σε ένα πολύ συντομότερο χρονικό διάστημα και να πειράζουμε το κείμενο με μεγάλη ευκολία. Η «ποιότητα» της γραφής – δηλαδή το «ιδεαλιστικό» ερώτημα της αξίας – όπως επίσης και η αξία χρήσης της χειρωνακτικής σύνθεσης – η συναισθηματικά αναγκαία εργασία – είναι άνευ σημασίας εδώ. (Δεν πρέπει φυσικά να αρνηθούμε ότι ο επεξεργαστής κειμένων μπορεί και ο ίδιος να παράγει συναισθηματική αξία χρήσης). Από τη σκοπιά του «ιδεαλιστικού» στρατοπέδου και στο πλαίσιο μιας τάσης που ξεκινά από τον Καθηγητή Α. Β. Lord και φθάνει στον Father Walter J. Ong, θα μπορούσε να ειπωθεί το εξής: δεν ήμασταν εκεί όταν «ξεκίνησε» η γραφή, και μπορούμε άνετα να εκφράσουμε τη δυσaréσκεία μας για τη ζημιά που αυτή προκάλεσε στην προφορικότητα του λεκτικού κόσμου· ωστόσο, είμαστε παρόντες στο ξεκίνημα της τηλεπικοινωνίας, και καθώς περιβαλλόμαστε ολοκληρωτικά από την ιστορική ιδεολογία της αποδοτικότητας, δεν είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε τους μετασχηματισμούς, οι οποίοι προκλήθηκαν από τους στρατηγικούς αποκλεισμούς της τυχαιότητας του bricolage [μαστορικής] που πραγματοποιείται μέσω του προγραμματισμού (βλ. Α. Β. Lord, *The Singer of Tales*· Walter J. Ong, *Orality and Literacy*).

Δεν είναι όμως αυτές οι ενστάσεις που θέλω να τονίσω. Θέλω περισσότερο να επιστήσω την προσοχή στο γεγονός πως, ακόμα και όταν ο χρόνος της κυκλοφορίας αποκτά την προφανή στιγμιαιότητα της σκέψης (και κάτι παραπάνω), η συνέχιση της παραγωγής, η οποία διασφαλίζεται ακριβώς από την επίτευξη αυτής της προφανούς σύμπτωσης, θα πρέπει να διαρραγεί από το κεφάλαιο: το μέσο που διαθέτει για να επιτύχει κάτι τέτοιο, είναι να κρατήσει τα εργασιακά αποθέματα των μεταπρατικών χωρών έξω από αυτή τη στιγμιαιότητα και έτσι να διασφαλίσει ότι η πολυεθνική επένδυση δεν θα πραγματοποιηθεί πλήρως εκεί, μέσα από την απορρόφηση της εργατικής τάξης από τον καταναλωτικό ουμανισμό.¹¹ Μια από τις κοινοτυπίες του *Κεφαλαίου I* είναι ότι οι τεχνολογικές ανακαλύψεις ανοίγουν την πόρτα στην παραγωγή σχετικής παρά απόλυτης υπεραξίας [*Capital I* 643–654]. Η «απόλυτη υπεραξία» είναι μια μεθοδολογικά μη αναγώγιμη θεωρητική μυθοπλασία. Από τη στιγμή που η παραγωγή και η *πραγματοποίηση* της σχετικής υπεραξίας, η οποία συνήθως συνοδεύεται από την τεχνολογική πρόοδο και την κοινωνικοποιημένη ανάπτυξη του καταναλωτισμού, αυξάνει την κεφαλαιακή δαπάνη

¹⁰ Σημαντική εξαίρεση αποτελεί: Hazel Carby, et al., επιμ., *The Empire Strikes Back: Race and Racism in 70s Britain* (London: Hutchinson, 1982). Οι συγγραφείς δεν γνωρίζουν μόνο πολύ καλά τη σύνδεση μεταξύ ρατσισμού στη Βρετανία και διεθνούς καταμερισμού εργασίας· γνωρίζουν επίσης ότι μια μελέτη για τις φυλετικές σχέσεις στη Βρετανία δεν μπορεί να παριστάνει πως είναι μια γενική μελέτη για τον Τρίτο Κόσμο.

¹¹ Υπάρχει ένας σταθερά αυξανόμενος αριθμός εργασιών που ασχολούνται με αυτό το φαινόμενο, όπως είναι ενδεικτικά τα περιοδικά NACLA, Bulletin of Concerned Asian Scholars και Economic and Political Weekly. Μια βιβλιογραφική αφετηρία θα ήταν: Kathleen Gough και Hari P. Sharma, επιμ., *Imperialism and Revolution in South Asia* (New York: Monthly Review Press, 1973), Part I· Samir Amin, *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*, μτφρ. Brian Pearce (New York: Monthly Review Press, 1976)· και Cheryl Payer, *The Debt Trap: The IMF and the Third World* (New York: Monthly Review Press, 1974) και το *The World Bank: A Critical Analysis* (New York: Monthly Review Press, 1982).

μέσα σε μια ακαθόριστη σπείρα, υφίσταται μια αντιφατική ενόρμηση μέσα στον καπιταλισμό, η οποία τον σπρώχνει, ως μέρος της διαχείρισης της κρίσης του, να παράγει περισσότερη απόλυτη και λιγότερη σχετική υπεραξία. Σε ό,τι αφορά αυτή την ενόρμηση, είναι προς το «συμφέρον/ενδιαφέρον» [interest] του κεφαλαίου να διατηρήσει το μεταπρατικό θέατρο σε ένα καθεστώς πρωταρχικής εργασιακής νομοθεσίας και περιβαλλοντικής ρύθμισης. Επιπλέον, δεδομένου ότι η βέλτιστη σχέση μεταξύ σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου διαταράσσεται λόγω του επιταχυνόμενου ρυθμού απαξίωσης του τελευταίου υπό συνθήκες ραγδαίας ανάπτυξης της έρευνας στην τηλεπικοινωνία αλλά και του συνεπαγόμενου ανταγωνισμού, το μεταπρατικό θέατρο αναγκάζεται κι εκείνο συχνά να γίνεται δέκτης άχρηστων και απαρχαιωμένων μηχανημάτων από τις μεταβιομηχανικές οικονομίες. Και για να διατυπώσουμε το πρόβλημα σύμφωνα με το φιλοσοφικό ιδίωμα αυτής της εργασίας: όσο το υποκείμενο ως υπερ-επάρκεια σε εργασιακή δύναμη φαίνεται να αρνείται τον εαυτό του στο πλαίσιο της τηλεπικοινωνίας, οι μεταβαλλόμενες γραμμές του διεθνούς καταμερισμού εργασίας παράγουν ασταμάτητα μια άρνηση της άρνησης. Αυτός είναι και ο λόγος που όλες οι κριτικές της εργασιακής θεωρίας της αξίας, είτε τονίζοντας ότι η θεωρία δεν είναι εφικτή στο μετα-βιομηχανισμό είτε θεωρώντας την εργασιακή θεωρία της αξίας ως λογισμό οικονομικών δεικτών, αγνοούν τη σκοτεινή παρουσία του Τρίτου Κόσμου.¹²

Είναι γνωστό το γεγονός ότι οι γυναίκες είναι τα χειρότερα θύματα της πρόσφατης χειροτέρευσης των συνθηκών του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας. Είναι ο αληθινός στρατός της υπερεργασίας στην τρέχουσα συγκυρία. Στην περίπτωση τους, οι πατριαρχικές κοινωνικές σχέσεις συμβάλλουν στην παραγωγή τους ως μιας νέας εστίας υπερεκμετάλλευσης (βλ. June Nash και Maria Patricia Fernandez-Kelly, επιμ., *Women, Men, and the International Division of Labor*). Όπως πρότεινα παραπάνω, για να μπορέσουμε να εξετάσουμε τον χώρο που καταλαμβάνει η σεξουαλική αναπαραγωγή και η οικογένεια μέσα σε αυτές τις κοινωνικές σχέσεις, πρέπει να δείξουμε ότι η καθαρή (ή ελεύθερη) «υλιστική» κατηγορία του υποκειμένου συνιστά αποκλεισμό του φύλου.

Η λογοτεχνική ακαδημαϊκή κοινότητα υπογραμμίζει, όταν πρέπει, ότι η αμερικανική παράδοση, στην καλύτερή της εκδοχή, είναι μια παράδοση ατομικού Αδαμισμού και χαλάρωσης των συνόρων.¹³ Όσον αφορά στον πολιτικό ακτιβισμό εντός ακαδημαϊκής

¹² Βλ. Deborah Fahy Bryceson, «Use Value, The Law of Value and the Analysis of Non-Capitalist Production», *Capital & Class* 20 (Καλοκαίρι 1983). (Έχω ορισμένες διαφωνίες με την Bryceson σε θεωρητικό επίπεδο, οι οποίες δεν έχουν σημασία για το επιχειρήμά μου εδώ). Η θεώρησή μου για τον «Τρίτο Κόσμο» εν προκειμένω σχετίζεται με το κυρίαρχο «περιφερειακό καπιταλιστικό μοντέλο ανάπτυξης» που λειτουργεί μέσω «μιας συμμαχίας του ιμπεριαλισμού με τις τοπικές εκμεταλλεύτριες τάξεις» [Samir Amin, *The Future of Maoism*, επιμ. Norman Finkelstein (New York: Monthly Review Press, 1982), 9-10].

¹³ Παρά τις απαραίτητες επιφυλάξεις, το εν λόγω επιχειρήμα αποτελεί τη βάση μεγάλου μέρους της κριτικής σχετικά με το δέκατο ένατο και εν μέρει τον εικοστό αιώνα στις ΗΠΑ. Το νήμα του ξεκινάει γενικά από το F. O. Matthiessen, *American Renaissance: Art and Expression in The Age of Emerson and Whitman* (London: Oxford University Press, 1941), μέχρι το R. W. B. Lewis, *The American Adam: Innocence, Tragedy and Tradition in the 19th Century* (Chicago: University of Chicago Press, 1955), και φθάνει, ας πούμε, στο Sherman Paul, *The Lost America of Love* (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1981).

κοινότητας, αυτό το ελεύθερο πνεύμα ασκείται, στην καλύτερη εκδοχή του, αναλύοντας και υπολογίζοντας τα προβλέψιμα στρατηγικά αποτελέσματα συγκεκριμένων μέτρων αντίστασης:μποϊκοτάζ καταναλωτικών αντικειμένων, διαδηλώσεις ενάντια στις επενδύσεις σε χώρες με ρατσιστική εσωτερική πολιτική, συσπείρωση δυνάμεων ενάντια στην εξωτερική πολιτική των γενοκτονιών. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τον ρόλο της τηλεπικοινωνίας στην εδραίωση του διεθνούς καταμερισμού εργασίας και της καταπίεσης των γυναικών, αυτό το ελεύθερο πνεύμα θα πρέπει να υποβάλει στον ίδιο ενσυνείδητο εξονυχιστικό έλεγχο το αχαλίνωτο πάθος του να συνδράμει στην ηλεκτρονική ανάκτηση πληροφοριών και τη θεωρητική παραγωγή. Η «απελευθέρωση» του υποκειμένου, κατανοούμενου ως υπερ-επάρκειας σε εργασιακή δύναμη, συνεπάγεται την απουσία εξω-οικονομικού καταναγκασμού. Και επειδή μια θετικιστική θεώρηση μπορεί να αναγνωρίσει μονάχα αυτόν τον καταναγκασμό, δηλαδή την κυριαρχία, στους μετα-βιομηχανικούς πολιτισμούς, όπως των ΗΠΑ, η τηλεπικοινωνία φαίνεται να μην υπόσχεται τίποτα άλλο παρά μια απεριόριστη ελευθερία για το υποκείμενο. Ο οικονομικός καταναγκασμός ως *εκμετάλλευση* κρύβεται από τα μάτια του «υπόλοιπου κόσμου».

Αυτά τα συναισθήματα εκφράστηκαν σε ένα δημόσιο φόρουμ και προκάλεσαν το χλευαστικό σχόλιο ενός εξέχοντα Αμερικανού αριστερού: «Αυτή θα αρνηθεί στους εργάτες τον καπουτσίνο τους!». Στην πραγματικότητα, δεν εισηγούμαι ότι οι θεωρητικοί της λογοτεχνίας θα πρέπει να αρνηθούν τους επεξεργαστές κειμένων. Η άποψή μου είναι ότι το ερώτημα της Αξίας στην «υλιστική» του άρθρωση θα πρέπει να τίθεται όσο ο εργάτης που πίνει τον καπουτσίνο του και η θεωρητικός που επεξεργάζεται κείμενα λησμονούν την πραγματική τιμή εκμετάλλευσης της μηχανής που παράγει καφέ και λέξεις. Κάτι τέτοιο δεν μπορεί, φυσικά, να απαιτηθεί από τον κάθε ή την κάθε θεωρητικό λογοτεχνίας. Αλλά αν μια θεωρητικός λογοτεχνίας στις ΗΠΑ αποφασίσει σήμερα να θέσει το ερώτημα της Αξίας αποκλειστικά και μόνο μέσα στο επιτρεπτό πλαίσιο μιας ανομολόγητης «εθνικιστικής» θεώρησης της «παραγωγικότητας», δεν μπορεί να περιμένει πως θα την πάρουν παντού στα σοβαρά. (Το πραγματικό πρόβλημα είναι, βέβαια, ότι *θα* την πάρουν στα σοβαρά, και το έργο της πολυεθνικής αναπαραγωγής της ιδεολογίας *θα* συνεχιστεί). Στην περίπτωση που η θέση μου εδώ συγχέεται με έναν αμήχανο οικονομικό ντετερμινισμό, η ακόλουθη διευκρίνιση μπορεί να βοηθήσει:

Υπάρχει κάτι ελλιπές [στον οικονομικό ντετερμινισμό] και κάτι πέραν [αυτού]. Το να προσέξουμε ώστε το πέραν του να μη γίνει το εντός του, σημαίνει να αναγνωρίσουμε την ανάγκη μιας διαδρομής επικοινωνίας (*parcours*). Αυτή η διαδρομή θα πρέπει να αφήσει αποτύπωμα (*sillage*) στο κείμενο. Το υπερ-υπερβατολογικό κείμενο, δίχως τούτα τα αποτυπώματα ή ίχνη, παρατηρημένα στο απλό περιεχόμενο των συμπερασμάτων του

– ο λόγος περί κειμενικότητας στην οικονομία που έχω τόσο κοπιάσει να εξηγήσω και να φανερώσω –

θα μοιάζει τόσο πολύ με το προ-κριτικό κείμενο» – τον οικονομικό ντετερμινισμό – που δεν θα μπορεί να διακριθεί από αυτό. Θα πρέπει τώρα να στοχαστούμε πάνω στον νόμο αυτής της ομοιότητας [Derrida, *Of Grammatology* 61].

Σε αυτή την εργασία δεν κάνω τίποτα περισσότερο από το να ενθαρρύνω έναν τέτοιο στοχασμό, να υποστηρίζω ότι ένα οικονομικό κείμενο, σύμφωνα με τον Μαρξ, έχει τη δυνατότητα να τεθεί «υπό διαγραφή», δηλαδή να διακρίνω την αναπόφευκτη και διάχυτη *σπουδαιότητα* της λειτουργίας του, αλλά και να την αμφισβητήσω ως μια έννοια *έσχατης* λύσης. (Παρεμπιπτόντως, κάτι τέτοιο τονίζει ότι το θέτειν «υπό διαγραφή» είναι τόσο μια καταφατική όσο και μια αρνητική χειρονομία). Η διάσημη ρήση του Walter Benjamin το 1985, ότι «δεν υπήρξε ποτέ ένα *τεκμήριο* πολιτισμού που να μην ήταν ταυτόχρονα και τεκμήριο βαρβαρότητας» [*Illuminations* 256], θα πρέπει να αποτελεί το σημείο εκκίνησης και όχι το σημείο στάσης για τις μαρξιστικές αξιολογικές έρευνες. Ένας «κουλτουραλισμός», ο οποίος αποκηρύσσει το οικονομικό στις παγκόσμιες λειτουργίες του, δεν μπορεί να συλλάβει την ταυτόχρονη παραγωγή βαρβαρότητας.

Από την άλλη πλευρά, αν υποστηριχθεί ότι μέσω των πολυεθνικών *όλοι/ες* θα διαθέτουν, μακροπρόθεσμα, επεξεργαστές κειμένων και καπουτσίνο (για να μην αναφέρουμε όπλα και βούτυρο), η κριτικός *αξιολόγησης* θα πρέπει να είναι προετοιμασμένη να συμμετάσχει σε μια συζήτηση ανάμεσα στον Samir Amin και τον εκλιπόντα Bill Warren, μερικές από τις βασικές ιδέες των οποίων περιέγραψα παραπάνω [βλ. Warren, *Imperialism: Pioneer of Capitalism*. Amin, «Expansion or Crisis of Capitalism? »]. Πρέπει να είναι σε θέση να παραδεχθεί πως η ενοποίηση των εκκλησιών, η οποία προβάλλεται από τους μηχανισμούς του ευρωνομισματος και της «παγκοσμιοποίησης των αγορών» (εμείς το διαβάζουμε ως «παγκόσμια κρίση») δεν προσδίδει κάποια ιδιαίτερη αξιοπιστία σε αυτή την απαίδευτη ελπίδα.

Ίσως να είναι σκόπιμη εδώ μια αναφορά στο άρθρο «The Globalization of Markets» του Theodore Levitt, καθηγητή Διοίκησης Επιχειρήσεων στην έδρα Edward W. Carter και επικεφαλής του τομέα μάρκετινγκ στο Harvard Business School. Το άρθρο είναι παράδειγμα για πολλές από τις στάσεις που επιχειρήσα να ορίσω εδώ. Ο καθηγητής Levitt, δεδομένου ότι γράφει από την οπτική γωνία της μεγάλης επιχείρησης («λαοί και έθνη» στο απόσπασμα που παρατίθεται παρακάτω), δεν ασχολείται με την ενεργητική διχαστικότητα του διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Ακολουθεί η θεωρία του για τη σχέση μεταξύ χρήματος και καταμερισμού εργασίας και η θεωρία του για το χρήμα ως μια ενοποιημένη έννοια, η οποία, με τη σειρά της, κατακτάται μέσω της «εμπειρίας» ως φετιχοποιημένης έννοιας:

Δεν υπάρχει κανένας άνθρωπος που να δέχεται τη σπάνη αδιαμαρτύρητα· *όλοι/ες* θέλουν περισσότερα. Κάτι τέτοιο εν μέρει εξηγεί τον καταμερισμό εργασίας και την εξειδίκευση της παραγωγής. Τούτα επιτρέπουν στους λαούς και τα έθνη να βελτιστοποιούν τις συνθήκες τους [μια εσκεμμένα ασαφής λέξη] μέσω του εμπορίου. Η διάμεσος [*sic*] είναι συνήθως το χρήμα. Η εμπειρία διδάσκει πως το χρήμα διαθέτει τρεις ιδιαίτερες ποιότητες: σπάνη, δυσκολία απόκτησης και παροδικότητα. Είναι απόλυτα κατανοητό οι άνθρωποι να το αντιμετωπίζουν με σεβασμό.¹⁴

¹⁴ Theodore Levitt, «The Globalization of Markets», *Harvard Business Review* 61:3 (Μάιος-Ιούνιος 1983): 95. Είμαι ευγνώμων στον Dennis Dworkin που μου επέστησε την προσοχή σε αυτό το άρθρο.

Αυτό που ισχυρίζομαι είναι ότι η εν λόγω πρωτόγονη έννοια του χρήματος θα πρέπει να συνεργεί με τη σύγχρονη άρση του χρήματος, όπου μοιάζει να αμφισβητείται η «υλιστική» κατηγορία του υποκειμένου· δηλαδή ότι το μετά-νεωτερικό, παρά τις αερολογίες της μοντερνοποίησης, αναπαράγει το «προ-νεωτερικό» σε ένα άλλο επίπεδο. Στο άρθρο του καθηγητή Levitt, αυτές οι δύο θεωρήσεις βρίσκονται σε μια ανεπίλυτη και αποστασιοποιημένη δομική παράταξη. Και παραθέτω:

Σήμερα το χρήμα είναι απλά ηλεκτρονικοί παλμοί. Με την ταχύτητα του φωτός [τόσο πολύ για το αδύνατο όριο του Μαξ στην κυκλοφορία: την ταχύτητα της σκέψης] κινείται άκοπα ανάμεσα σε απομακρυσμένα κέντρα (ακόμα και σε μικρότερα μέρη). Μια μεταβολή των δέκα βασικών μονάδων στην τιμή ενός ομολόγου επιφέρει στιγμιαία και μαζική μετακίνηση χρημάτων από το Λονδίνο στο Τόκιο. Το σύστημα έχει πολύ βαθιές επιπτώσεις στον τρόπο που οι εταιρείες λειτουργούν παγκοσμίως [Levitt 101].

Εδώ η προοπτική εστιάζει σε ένα μοναδικό σημείο και διαβάζεται (εάν διαβάζεται) άκριτα από τους ακαδημαϊκούς λογοτεχνίας. Έχω προσπαθήσει να εξηγήσω όχι μόνο την παραπάνω παράταξη, αλλά επίσης και την εκμετάλλευση που συμπυκνώνεται και μνημειοποιείται σε μια φαινομενικά επιστημονική φράση όπως «συνθήκες αποτελεσματικής κλίμακας», η οποία παρατίθεται παρακάτω (παρεμπιπτόντως, η «αξία» όπως χρησιμοποιείται εδώ είναι η ενοποιημένη συνεχιστική εκδοχή η οποία θα ήταν σύμφωνη με τον μαρξικό ορισμό της αξίας, απαλλαγμένο από το ιστορικό, ηθικό και φιλοσοφικό του φορτίο):

Οι εταιρίες, οι οποίες απειλούνται περισσότερο στον ραγδαία εξελισσόμενο κόσμο, τείνουν να είναι εκείνες που κυριαρχούν σε μάλλον μικρές εγχώριες αγορές με προϊόντα υψηλής προστιθέμενης αξίας, για τα οποία υπάρχουν μικρότερες αγορές αλλού. Με το κόστος μεταφοράς

– το μόνο προσδιορισμένο κόστος –

να είναι αναλογικά χαμηλό, απομακρυσμένοι ανταγωνιστές θα μπουν τώρα στις πλέον προστατευμένες αγορές εκείνων των εταιρειών με αγαθά που παράγονται πιο φθηνά υπό συνθήκες αποτελεσματικής κλίμακας [Levitt 94].

Αυτοί οι «παγκοσμιοποιητές» διαθέτουν, επίσης τα ανθρώπινά τους καθόλου: «ένα αρχαίο κίνητρο – να αυξήσει κανείς τα χρήματά του όσο το δυνατόν περισσότερο. Αυτό είναι κάτι καθολικό – όχι απλά ένα κίνητρο αλλά, στην πραγματικότητα, μια ανάγκη» [Levitt 96]. Ωστόσο, σε μια τρελή παρωδία του βασικού παράδοξου της ουμανιστικής εκπαίδευσης, ο Levitt περιγράφει την επιστημική βία της εκκαθολικευτικής παγκόσμιας αγοράς: «Ο σκοπός μιας επιχείρησης είναι να αποκτήσει και να κρατήσει έναν πελάτη. Ή, για να χρησιμοποιήσουμε την πιο εκλεπτυσμένη κατασκευή του Peter Drucker, να

δημιουργήσει και να κρατήσει έναν πελάτη».¹⁵

Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο λειτουργεί ο οικονομικός αναγωγισμός. Η αποκήρυξη του οικονομικού είναι ο υπόρητος και νομιμοποιητικός συνεργάτης του. Στην ετυμολογία του για «τον πολυεθνικό νου» σε αντίθεση με τον «παγκοσμιοποιημένο νου», αντηχεί η διαχειριστική εκδοχή του σοκ που προκαλεί στους εργατές του Πρώτου Κόσμου η στέρηση του καπουτσίνου τους: «ο πολυεθνικός νους, ο οποίος ενδύθηκε τα ρούχα της περίσκεψης και της συστολής από τα χρόνια των εμποδίων και των διακρατικών προβλημάτων, σπάνια πλέον αμφισβητεί τις υπερπόντιες πρακτικές. Πολύ πιο συχνά θεωρεί την κάθε παρέκκλιση από την κληρονομημένη εγχώρια ρουτίνα ως ασυλλόγιστη, ασεβή ή αδύνατη. Είναι ο νους μιας περασμένης μέρας» [Levitt 101· η έμφαση δική μου].

¹⁵ Ο.π., 101. Όσον αφορά στην ιδεολογική έγκληση [interpellation] του υποκειμένου ως καταναλωτή, αξίζει να σημειωθεί ότι το σημειωτικό πεδίο εδώ αναπαράγει πιστά τις καπιταλιστικές όσο και τις πατριαρχικές κοινωνικές σχέσεις: «Ο Πελάτης (που είναι άνδρας) δεν ξέρει τι θέλει. Οι διευθυντές [δεν πρέπει να] προσηλώνονται με αυτοπεποίθηση σε μια παραμορφωμένη εκδοχή της έννοιας του μάρκετινγκ, σύμφωνα με την οποία δίνεις στον πελάτη εκείνο που λέει ότι θέλει». Αλλά, δεδομένου ότι το περιού ο λόγος αντικείμενο είναι ένα αυτόματο πλυντήριο, ο πραγματικός στόχος είναι φυσικά «η νοικοκυρά» (που είναι γυναίκα): «Το μήνυμα της Hoover στα μέσα μαζικής ενημέρωσης θα έπρεπε να ήταν: Αυτή είναι η μηχανή που αξίζει να έχεις εσύ, η νοικοκυρά, για να μπορέσεις να μειώσεις τα επαναλαμβανόμενα καθημερινά βάρη του νοικοκυριού, και έτσι να έχεις περισσότερο εποικοδομητικό χρόνο με τα παιδιά σου και τον σύζυγό σου. Η προώθηση θα έπρεπε επίσης να είχε βάλει στο στόχαστρο και τον σύζυγο, ώστε να τον κάνει να νιώσει, κατά προτίμηση παρουσία της γυναίκας του, ότι έχει υποχρέωση να της παράσχει το αυτόματο πλυντήριο, προτού εκείνος αγοράσει ένα αυτοκίνητο για τον εαυτό του. Μια εξαιρετικά χαμηλή τιμή, σε συνδυασμό με μια τέτοιου τύπου ισχυρή προώθηση, θα υπερσκέλιζε τις προηγούμενες εκπεφρασμένες προτιμήσεις για συγκεκριμένα χαρακτηριστικά» [98]. Υπάρχει κάτι σαν σχέση ανάμεσα σε τούτη την ιδεολογική αναπαραγωγή και ενίσχυση του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας στον λόγο περί πατριαρχικών σχέσεων στον καταναλωτισμό, και στην αναπαραγωγή και ενίσχυση του διεθνούς καταμερισμού εργασίας στον λόγο περί φεμινιστικού ατομικισμού στο πλαίσιο του κοινωνικοποιημένου κεφαλαίου. Εξετάστε, για παράδειγμα, την ακόλουθη, πειστικά αθώα και απροβλημάτιστη αξιολόγηση της τηλεπικοινωνίας στο περιοδικό Ms από τη σκοπιά της αξιολογίας που προτείνουν οι θεωρήσεις της «υλιστικής» κατηγορίας του υποκειμένου, την οποία δεν περιμένουμε να γνωρίζει το αναγνωστικό κοινό του Ms εφόσον το εν λόγω περιοδικό αποτελεί έναν ιδεολογικό μηχανισμό στο πλαίσιο του υπό εξέταση κοινωνικού πεδίου. (Παρεμπιπτόντως, είναι ενδιαφέρον να δούμε πώς η προβληματική του χρόνου αντιστρέφεται μέσα σε ένα «αφηγηματικό» συγκεκριμένο, πώς η γλώσσα της αφηγηματικής παραγωγής στην τηλεπικοινωνία αποζητά να συλλάβει την αφελή «πραγματικότητα». Πρόκειται για ένα πολύ πιο εκτενές επιχείρημα που ελπίζω να αναπτύξω αλλού). «Η Roberta Williams δεν ήξερε τι ήθελε να κάνει στη ζωή της μέχρι που σχεδίασε το πρώτο της μικρο-υπολογιστικό παιχνίδι περιπέτειας πριν από τρία χρόνια. Σήμερα είναι μια από τις κορυφαίες σχεδιάστριες παιχνιδιών υπολογιστή για το σπίτι και συνδιοκτήτρια μιας επιχείρησης 20 εκατομμυρίων δολαρίων...Υπάρχει κάτι συναρπαστικό στη συνεχή κίνηση στα ηλεκτρονικά παιχνίδια [arcade games] και στη χρήση «πραγματικού χρόνου» (βιομηχανική φρασεολογία που αναφέρεται στη συνεχή δράση που είναι προγραμματισμένη στο παιχνίδι) στα παιχνίδια περιπέτειας». Πιο κάτω στο ίδιο τεύχος, το περιοδικό, μιλώντας για «τις επιχειρήσεις αναζήτησης που αφορούν σε γυναίκες στελέχη, χρησιμοποιεί κάποιες μεταφορές-συμπτώματα. «Η διαδικασία είναι ουσιαστικά ένα συνταίριασμα...Δεν χρειάζεται να έχετε εκείνο το ένστικτο κοινής λογικής της Dolly [Γεια σου Ντόλυ!] Levi [διαβάστε ιδεολογία στα πιο δυνατά της] για το ποιος-πάει-με-ποιον, ή ακόμα και τη διπλωματία του Kissing» [Ms 12:2 (Αύγουστος 1983): 20, 73]. Η σχέση ανάμεσα στον φεμινιστικό ατομικισμό και το στρατιωτικο-βιομηχανικό σύμπλεγμα από τη μία, και από την άλλη, το πρόβλημα του αντισεξισμού στο καπιταλιστικό περιβάλλον, ο οποίος κατανοείται ως φεμινισμός, είναι τόσο πολύ υπερβολικά υπερπροσδιορισμένη για μένα που αδυνατώ να ασχοληθώ μαζί της πέρα από μια υποσημείωση. Η ανάδυση μιας ανεξερευνήτης γεννητιστικής αξιολογίας είναι επίσης υπό εξέταση εδώ. Εκείνο που περιπλέκει την κατάσταση είναι η κυρίαρχη παρουσία της ηγεμονικής αρρενωπότητας.

Θα ήθελα εδώ να κατασκευάσω μια αφήγηση, κάνοντας χρήση ενός άρθρου, το οποίο δημοσιεύθηκε στις 23 Οκτωβρίου 1983 στο κυριακάτικο περιοδικό των *New York Times* υπό τον τίτλο «The Wiring of Wall Street». (Επιλέγω τους *New York Times* διότι η ευρεία γκάμα των κυριακάτικων ενθέτων των εφημερίδων, όπως το *Scientific American*, το *Psychology Today* καθώς και το *National Enquirer*, αποτελεί μέρος ενός ιδεολογικού μηχανισμού μέσω του οποίου οι καταναλωτές/τριες γίνονται γνώστες, το υποκείμενο της «πολιτισμικής» εξήγησης. Θα μπορούσε άραγε να υποστηρίξουμε πως μέσα όπως το *Harvard Business Review* αποτελούν επίσης μέρος του μηχανισμού, δεδομένου ότι μέσω αυτών ο επενδυτής-διαχειριστής γίνεται δέκτης της «ιδεολογίας» του; (Όπως εισηγούμαι στη σημείωση 15, ο φεμινιστικός ατομικιστικός καταναλωτισμός γίνεται οικειοποιήσιμος στο πλαίσιο του ίδιου μηχανισμού).

Μετά την τηλεπικοινωνία, η Wall Street φαίνεται να διασώζει, μέσω συμφιλίωσης (παρά μέσω αποδόμησης), τη δυαδική αντίθεση ανάμεσα στην άμεση αυτό-εγγύτητα της φωνητικής συνείδησης και την ορατή αποδοτικότητα του γραψίματος. Όπως είχε ήδη παρατηρήσει ο George Simmel στο τέλος του περασμένου αιώνα, το χρηματιστήριο είναι ο τόπος, όπου η κυκλοφορία του χρήματος μπορεί να γνωρίσει τη μέγιστη επιτάχυνση: «η διπλή συμπύκνωση των αξιών στη μορφή του χρήματος και των χρηματικών συναλλαγών στη μορφή του χρηματιστηρίου επιτρέπει στις αξίες να περνάνε από τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό χεριών στο συντομότερο δυνατό χρονικό διάστημα» [Simmel 506].

Η αρχή μιας επίλυσης του σημαντικότερου διλήμματος της αγοράς, δηλαδή της *διαχείρισης του χρόνου*, εμφανίζεται το 1972, όταν το χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης, το αμερικανικό χρηματιστήριο και τα εταιρικά τους μέλη συνέστησαν τη Securities Industries Automation Corporation...Μέχρι και πριν λίγο καιρό, τα στελέχη ενημερώνονταν για τις επενδύσεις τους σε μηνιαία ή εβδομαδιαία βάση· σήμερα, εξαιτίας των υπολογιστών, η μετάδοση γίνεται *την ίδια στιγμή* («The Wiring of Wall Street» 47).

Αξίζει να σημειωθεί ότι, ακόμα και όταν γίνεται μια τέτοια *διαχείριση* του χρόνου στο μεταβιομηχανικό καπιταλιστικό μέτωπο, η υψηλή μαρξιστική θεωρία αμφισβητεί την εργασιακή θεωρία της αξίας, κατηγοριοποιώντας τον χρόνο ως ένα όχημα αλλαγής: «Καμία αλλαγή στο παραγόμενο προϊόν...και καμία αλλαγή στις αναλογίες χρήσης των διάφορων μέσων παραγωγής από τη βιομηχανία δεν λαμβάνεται υπ' όψιν, με αποτέλεσμα να μην τίθεται κανένα ερώτημα σχετικά με τη μεταβολή ή τη σταθερότητα των αποδόσεων» [Sraffa, *Production of Commodities* v]. Αν, λοιπόν, το χρήμα κυκλοφορεί με την ταχύτητα της συνείδησης μέσω του υπολογιστή, την ίδια στιγμή προσχωρεί στην ορατή αποδοτικότητα του γραψίματος. «Είχαμε αυτή την άμορφη, ανοργάνωτη και κυρίως αόρατη αγορά πριν το 1971, λέει ο Gordon S. Macklin, διευθυντής της [National] Association [of Securities Dealers]» [«Wiring» 73].

Τούτη η συμφιλίωση της αντίθεσης μεταξύ συνείδησης και γραφής προφανώς και δεν «απορρίπτει» το φροϋδικό όψιμο πρωτο-αποδομιστικό μοντέλο της ψυχής ως το *Wunderblok* ή τη μυστικιστική πλάκα γραφής (βλ. Derrida, «Freud and the Scene of Writing», *Writing and Difference*). Αντιθέτως, το τσιπ πυριτίου εμφανίζεται να προσδίδει

μια «πλαστική ιδέα» σε εκείνη την καθαρή εικονικότητα, σε εκείνη τη διαφορά ως τέτοια που ο Ντεριντά αποκαλεί «το έργο του νεκρού χρόνου» [η προειδοποίηση για τον κίνδυνο σχηματισμού μιας πλαστικής ιδέας βρίσκεται στον Freud, *The Standard Edition* Vol. 4 281: το εδάφιο του Derrida βρίσκεται στο *Of Grammatology* 68].

Αλλά δεν είναι αυτή η ένσταση που θέλω να τονίσω εδώ. Θέλω περισσότερο να επισημάνω ότι ο υπολογιστής, ακόμα και όταν εξωθεί στα άκρα τα όρια της εκλογίκευσης, αποδεικνύεται ανίκανος να επιτύχει τη *μαστορική*, να παράγει ένα πρόγραμμα που θα χρησιμοποιήσει ένα αντικείμενο προς έναν σκοπό, για τον οποίο δεν σχεδιάστηκε. (Αυτό είναι το περίφημο πρόβλημα του προγραμματισμού ενός υπολογιστή, δηλαδή το να μπορεί να κατασκευάζει φωλιές με τυχαία υλικά, όπως κάνει ένα πουλί, πρόβλημα με το οποίο καταπιάνεται ο Douglas Hofstadter και άλλοι). Και είναι γνωστό ότι η ριζοσπαστική πρώτο-αποδομιστική *πολιτισμική* πρακτική μας εκπαιδευεί στο να δουλεύουμε, ακριβώς, μέσω της *μαστορικής*, να «επανασυστήνουμε» [reconstellate] πολιτισμικά αντικείμενα αποτραβώντας τα από την καθορισμένη λειτουργία τους. Όταν ο Walter Benjamin γράφει «εκείνο που απαιτούμε από έναν φωτογράφο είναι η δεξιότητά του να δίνει στη φωτογραφία του μια λεζάντα, η οποία θα την αποτραβήξει από το εμπόριο του συρμού και θα της αποδώσει μια επαναστατική αξία χρήσης [*Gebrauchswert*]» ουσιαστικά «*μαστορεύει*» με έναν άρρητο τρόπο ή πειραματίζεται με μια συνεχιστική έννοια για την αξία χρήσης (δεν χρειάζεται να επαναλάβω το προηγούμενο επιχείρημά μου), ακόμα κι όταν προτείνει ότι η *μαστορική* είναι μια πολιτισμική πρακτική. Αυτή η σύσταση μπορεί να ανιχνευτεί ήδη στην πρώιμη θεωρία του περί αλληγορίας ως κάθεξης (ή κατοίκησης) των ερειπίων και θραυσμάτων από τη μη αναγώγιμη ετερότητα του χρόνου [Benjamin, «The Author as Producer», *Reflections: Essays, Aphorisms, Autobiographical Writings* 230]. Τούτο εντοπίζεται και στην τολμηρή έννοια των Deleuze και Guattari περί πρωταρχικά ανέφικτων μηχανών. Θα μπορούσαμε να πούμε για τον Ντεριντά ότι, τοποθετώντας την παραθετικότητα ως απαρχή, ριζοσπαστικοποίησε τη *μαστορική* ως μια αμφισβήτηση όλων των ιδεολογιών της επάρκειας και της νομιμότητας.¹⁶ Αυτές οι θέσεις μετακυλίνουν πλέον σε μια αναμέτρηση με τις αναδυόμενες ιδεολογικές δυνατότητες του μετα-νεωτερικού πολιτισμικού φαινομένου στο πλαίσιο μιας μετα-νεωτερικής οικονομίας.¹⁷

Ωστόσο, στο πλαίσιο αυτής της αφήγησης, δεν δίνω έμφαση ούτε στη δυνατότητα για μια πολιτισμική θεωρητική πρακτική, η οποία υπονομεύει το ριζοσπαστικά συμφιλιωτικό κείμενο του μετα-νεωτερικού χρηματιστηρίου. Η κριτική μου μπορεί να βρει μια αλληγορική σύνοψη σε ένα απόσπασμα που αναφέρεται σε μια παλιά ticker τηλεγραφική μηχανή [ticker-tape machine].

Ένα απομεινάρι από το ιστορικό παρελθόν είναι μια ταινία ticker εκτύπωσης τιμών μετοχών [stock ticker]. Δεκαπέντε λεπτά μετά την έναρξη της συναλλαγής, η ταινία ticker –ένα κομμάτι τεχνολογίας που χρονολογείται στο μακρινό 1867– έχει ήδη μείνει

¹⁶ Είμαι ευγνώμων στον Todd Snyder που μου υπέδειξε αυτή τη γραμμή σκέψης.

¹⁷ Μια αντιπροσωπευτική εργασία θα ήταν εκείνη του Fredric Jameson, «Postmodernism and Consumer Society», Hal Foster, επιμ., *The Anti-Aesthetic*. Όπως φάνηκε και στην αναθεωρημένη έκδοση αυτής της εργασίας, η οποία δημοσιεύθηκε στο *New Left Review* υπό τον τίτλο «Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism», ο Jameson εκφράζει αμφιθυμία για αυτές τις πιθανότητες.

κατά έξι λεπτά πίσω από την πυρετώδη συναλλαγή. Κάνε την να πηγαίνει με μεγαλύτερη ταχύτητα ώστε να αντιστοιχηθεί με τον σημερινό όγκο συναλλαγών, και θα γίνει μια θολούρα [«Wiring» 47].

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το *Κεφάλαιο I* είναι «ένα κομμάτι τεχνολογίας που χρονολογείται στο μακρινό 1867», δηλαδή τη χρονολογία έκδοσής του. Προσπάθησα να δείξω ότι η μαρξιστική ιστορική αφήγηση – «το ιστορικό παρελθόν» – δεν είναι, σε καμία περίπτωση, ένα απομεινάρι. Όταν διευρύνεται για να χωρέσει την επιστημική βία του ιμπεριαλισμού ως διαχείριση κρίσεων, συμπεριλαμβανομένων των τρεχουσών μετατοπίσεών της, μπορεί να μας επιτρέψει να διαβάσουμε το κείμενο της πολιτικής οικονομίας στο σύνολό του. Όταν κατ' αυτόν τον τρόπο «πηγαίνει με μεγαλύτερη ταχύτητα», δεν επιτρέπει να θολώσει η μη αναγώγιμη ρωγμή του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας. Το «The Wiring of Wall Street» αναφέρεται πρώτα στη «διαχείριση του χρόνου και στη συνέχεια παραθέτει τον Peter Solomon των Lehman Brother «προσφέρ[οντας] μια εξήγηση: 'Οι υπολογιστές μάς έχουν δείξει πώς να διαχειριζόμαστε το ρίσκο'» [«Wiring» 47]. Η μη βολική και απαρχαιωμένη ταινία ticker της μαρξιστικής θεωρίας αποκαλύπτει την αποκλεισμένη λέξη μεταξύ «χρόνου» και «ρίσκου» στο παιχνίδι της διαχείρισης: την κρίση.

Ας επαναφέρουμε την έννοια της μεταφοράς που αφήσαμε λίγες σελίδες πριν. Θα μπορούσε να παρατηρηθεί σε αυτή την αφηγηματική επανάληψη του επιχειρήματός μου στις προηγούμενες σελίδες ότι ενώ οι Solomon Brothers «κέρδισαν περίπου 2 εκατομμύρια δολάρια για...15 λεπτά εργασίας» εξαιτίας των υπολογιστών, το οικονομικό κείμενο στο σύνολό του δεν θα ήταν αυτό που είναι, αν δεν γραφόταν ως ένα παλίμψηστο πάνω σε ένα άλλο κείμενο, όπου μια γυναίκα στη Σρι Λάνκα θα πρέπει να δουλέψει 2.287 λεπτά για να αγοράσει ένα μπλουζάκι. Το «μετα-νεωτερικό» και το «προ-νεωτερικό» εγγράφονται μαζί. Επιπλέον, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Simmel ισχυρίστηκε περίπου εκατό χρόνια πριν πως μια ανεπτυγμένη μορφή χρήματος προωθεί με τρόπο φυσικό «το ατομικό»: «αν ελευθερία σημαίνει να υπακούει κάποιος/α μόνο στους δικούς του νόμους, τότε η απόσταση ανάμεσα στην ιδιοκτησία και τον κάτοχό της, η οποία καθίσταται δυνατή με τη χρηματική μορφή των αποδόσεων, προσφέρει μια πρωτοφανή μέχρι τώρα ελευθερία» [Simmel 334]. Όπως ήταν αναμενόμενο, εκείνος που ωφελήθηκε περισσότερο από αυτή τη «μεταμοντερνοποίηση» της Wall Street είναι ο μεμονωμένος μικρο-επενδυτής στις ΗΠΑ. Και το πρόδηλα ιστορικά-υπερβατικό «ατομικό υποκείμενο», το οποίο «θα πρέπει να διατηρήσει την αλήθεια της μετα-νεωτερικότητας...και να έχει ως αποστολή την ανακάλυψη και την προβολή μιας παγκόσμιας γνωσιακής χαρτογράφησης» [Jameson, «Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism» 92], θα παραμένει μονάχα μια εκδοχή αυτού του μη υποσχόμενου ατόμου, *όσο δεν γίνεται καμία απόπειρα να προσδιοριστεί η μετα-νεωτερική συγκεκριμένη παραγωγή του υποκειμένου.*

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο διαχείρισης κρίσεων και ρύθμισης, θα πρότεινα, λοιπόν, να εξετάσουμε την αξιολόγηση της διεισδυτικής και υπολανθάνουσας χειρονομίας, η οποία δέχεται την ιστορία των στιλιστικών σχηματισμών στη λογοτεχνία του κανόνα της δυτικής Ευρώπης ως αξιολόγηση του στυλ ως τέτοιου. Δεν εισηγούμαι ένα είδος αντιδραστικής νοσταλγίας, όπως για παράδειγμα την απροϋπόθετη λατρεία του πολιτισμού της εργατικής τάξης, την επιδεικτική απόρριψη των ελιτιστικών κριτηρίων, την προσήλωση

σε όλες τις μη Ιουδαϊκό-Χριστιανικές μυθολογίες ή τη δειλή επίκληση της «ποίησης που γράφεται στη Νικαράγουα». Στην πραγματικότητα, η εκδοχή της ιστορικής αφήγησης που περιγράφω εδώ μπορεί να επεκταθεί έτσι ώστε να δείχνει ότι η ιστορία της επιστημικής βίας του ιμπεριαλισμού, κατανοούμενης ως διαχείρισης κρίσεων, μπορεί κάλλιστα να λειτουργεί μέσα σε τέτοιες νοσταλγικές αξιολογικές νόρμες, όπως εκείνες της παραπάνω λίστας. Η συνηθισμένη περιοδολόγηση θα πρέπει μάλλον να ιδωθεί στον ρόλο που αυτή καταλαμβάνει μέσα στο πλαίσιο της ιστορικής κανονικοποίησης, την οποία απαιτεί το παγκόσμιο σύστημα της πολιτικής οικονομίας που εμπλέκεται στην παραγωγή και την πραγματοποίηση της Αξίας, με το «μετα-νεωτερικό» να είναι το τελευταίο του σύμπτωμα. Τέτοιου τύπου αξιολογήσεις θα επιδέχονταν μια «υλιστική» άρθρωση της Αξίας στο πλαίσιο εκείνου που περιέγραψα προηγουμένως ως πρακτική τοποθέτηση της Αξίας στον επιστημονικό μας κλάδο, με τη στενή έννοια του όρου, υπογραμμίζοντας τον ρόλο της εκμετάλλευσης στην κατανόηση της κυριαρχίας.¹⁸

Στο άρθρο τους «Marx (not Ricardo's) 'Transformation Problem'», οι Richard A. Wolff, Bruce Brothers και Antonino Collari υποστηρίζουν ότι όταν «ο Μαρξ...εξετάζει ένα κοινωνικό αντικείμενο, στο οποίο οι διαδικασίες της κυκλοφορίας αποτελούν αποτελεσματικές προϋποθέσεις για τη διαδικασία της παραγωγής... το σχετικό μέγεθος πρέπει να είναι η τιμή της παραγωγής των μέσων παραγωγής που έχουν καταναλωθεί και όχι ο αφηρημένος χρόνος εργασίας που ενσωματώνεται με φυσικό τρόπο σε αυτά» [Wolff et al., «Marx's 'Transformation Problem'» 574]. Έχω μέχρι τώρα υποστηρίξει, μεταξύ άλλων, ότι το να παραμερίσουμε την εργασιακή θεωρία της αξίας σημαίνει ότι ξεχνάμε τις κειμενικές και αξιολογικές συνεπαγωγές μιας υλιστικής κατηγορήσεως του υποκειμένου. Το απόσπασμα που παραθέτω φαίνεται, ωστόσο, να περιγράφει με τον πλέον κατάλληλο τρόπο την προοπτική κίνηση, η οποία θα πρέπει να παραμερίσει προσωρινά αυτή τη θεωρία. Αποτέλεσμα αυτής της κίνησης είναι ότι

η ισοδυναμία της ανταλλαγής *πρέπει να κατασκευαστεί* από τις διαδικασίες του ανταγωνιστικού καπιταλισμού, οι οποίες έχουν την τάση να εγκαθιστούν μια αναλογική διανομή του απλήρωτου χρόνου εργασίας με τη μορφή ενός ποσοστού κέρδους επί του συνολικού κεφαλαίου, η οποία πλέον δεν κατανοείται όπως στον τόμο 1 [«Marx's 'Transformation Problem'» 572· η έμφαση είναι δική μου, ενώ έχω συγχωνεύσει τρεις προτάσεις].

¹⁸ Ο Marx που είναι χρήσιμος εν προκειμένω δεν είναι ο φιλόσοφος της ιστορίας, αλλά μάλλον ο θεωρητικός της κρίσης. Στη θεωρία της κρίσης που σκιαγραφεί ο ίδιος είναι εκεί όπου ο Marx περισσότερο προβλέπει τον διεθνή καταμερισμό εργασίας και λιγότερο επιβάλλει την κανονιστική αφήγηση των τρόπων παραγωγής στον κόσμο εκτός δυτικής Ευρώπης. Συνοπτικές περιγραφές της θεωρίας της κρίσης καθώς και της θεωρίας της κρίσης και του σύγχρονου ιμπεριαλισμού, βρίσκονται στο Robert I. Rhodes, επιμ., *Imperialism and Underdevelopment: A Reader* (New York: Monthly Review Press, 1970). Για τη συστηματική εξέλιξη της θεωρίας του Marx περί παραγωγής, διανομής και κυκλοφορίας στη ρύθμιση των κρίσεων, βλ. Michel Aglietta, *A Theory of Capitalist Regulation*. Ο Peter F. Bell και ο Harry Cleaver δίνουν μια εξήγηση για την εξέλιξη της θεωρίας της κρίσης του ίδιου του Marx στο «Marx's Theory as a Theory of Class Struggle», *Research in Political Economy* 5 (1982).

Συνεπώς, οι συγγραφείς χωροθετούν το συγκεκριμένο πεδίο της εργασιακής θεωρίας της αξίας αλλά επιμένουν να υποστηρίζουν ότι δεδομένου πως

ο Μαρξ εστιάζει στις ταξικές σχέσεις ως το αντικείμενο του λόγου του... ταυτόχρονα, η έννοια της αξίας παραμένει, παρά ταύτα, κρίσιμη στην ποσοτικοποίηση των τιμών παραγωγής. Η τιμή στην παραγωγή, ως απόλυτο μέγεθος του χρόνου εργασίας, *μπορεί να κατανοηθεί μόνο ως μια συγκεκριμένη απόκλιση από την αξία* [«Marx's 'Transformation Problem'» 575· έμφαση δική μου].

Δεν έχω ακόμα αγγίξει το θέμα της σχέσης αξίας-τιμής σε αυτές τις σελίδες. Επιπλέον, έχω αμφισβητήσει τη μηχανική που περιορίζει τον ορισμό της αξίας στη φυσική ενσωμάτωση του αφηρημένου χρόνου εργασίας. Θα υποστήριζα μάλιστα πως οι ίδιες οι προκείμενες του *Κεφαλαίου Ι* εξαρτώνται από μια χειρονομία αναγωγής, την οποία θα μπορούσα να αποκαλέσω μια κατασκευή [*Capital I* 135]. Αν γενίκευα με βάση τις θέσεις του Wolff και των συν-συγγραφέων του, θα εύρισκα ότι η επικέντρωση του Μαρξ στην τάξη (τρόπο παραγωγής) πρέπει να έγινε για να συμπεριλάβει την κρίση (παγκόσμιο σύστημα). Ωστόσο, η προοπτική θέση του Wolff και των συν-συγγραφέων του σχετικά με την εργασιακή θεωρία της αξίας και ο ορισμός της τιμής παραγωγής ως απόκλισης ή διαφοροποίησης μάς φαίνεται αξιοθαύμαστα ακριβής. Στο πλαίσιο της οικονομικής επιστήμης, η οποία οφείλει να αποκλείει κάθε κειμενοποιημένη έννοια της αξίας χρήσης, φαίνεται κρίσιμης σημασίας το ότι «ο Μαρξ... επιβεβαιώνει την αλληλεξάρτηση της αξίας και της μορφής του χρήματος ([που κατανοείται ως] τιμή παραγωγής), μια αλληλεξάρτηση, η οποία δεν μπορεί να εκδηλωθεί εάν η σχέση ανάμεσα στις δύο έννοιες αντιμετωπιστεί απλώς ως μια λειτουργική σχέση ανάμεσα σε εξαρτημένες και ανεξάρτητες μεταβλητές».¹⁹ Και καθώς φθάνω, με ένα πιο συμπερασματικό τρόπο, στο περιεχόμενο του λόγου του δικού μου επιστημονικού κλάδου, ίσως να μην ήταν αδόκιμο να ισχυριστώ ότι τούτη η εργασία δεν κάνει τίποτα περισσότερο από το να καταδεικνύει τον συγκεκριμένο ιδεολογικό χώρο ορισμένων ειδών μιας τέτοιας αλληλεξάρτησης.

Στην εκπνοή αυτής της εργασίας, θα οικειοποιηθώ ένα ακόμα στοιχείο: τη ντεριντιανή έννοια του «ενδιαφέροντος/συμφέροντος» [interest], όπως στην περίπτωση της «προσεκτικής δήλωσης ενδιαφέροντος [interest]». Ο τρόπος που ο Ντεριντά κατανοεί την υπεραξία ως αύξηση της αξίας του κεφαλαίου ή τόκο [interest] είναι περιορισμένος, όπως ανέφερα και παραπάνω. Απλώς αποσπώ αυτή την κατανόηση από εκείνη την

¹⁹ «Marx's Transformation Problem», σελ. 576. Παρεμπιπτόντως, κάτι τέτοιο φανερώνει και το λάθος των μη ειδικών που «απορρίπτουν» την εργασιακή θεωρία της αξίας επειδή «δεν μπορείς να συνάγεις τιμές από αυτήν». Η θεωρία του Μαρξ είναι μια θεωρία όπου η πολιτική, η οικονομία και η ιδεολογία έχουν μια σχετική αυτονομία ως προς τον προσδιορισμό των ταξικών σχέσεων με την ευρεία έννοια του όρου. Το ζητούμενο δεν είναι, επομένως, να ανάγουμε την αξία σε έναν λογισμό της τιμής, ιδιαίτερα στο πλαίσιο των μοντέλων γενικής ισορροπίας. Οι Wolff et al. παράγουν εξισώσεις, οι οποίες το λαμβάνουν αυτό υπόψη. Γνωρίζουν, ωστόσο, ότι το πιο σημαντικό ζήτημα είναι ότι η πρακτική στιγμή στον Μαρξ επερωτά την αφηρημένη οικονομική αυστηρότητα· ακόμη και όταν ισχυρίζομαι σε αυτή την εργασία ότι η αξιολογική στιγμή στον Μαρξ επερωτά την απλή φιλοσοφική δικαιοσύνη.

«ψευδή» μεταφορά και την «καθιστώ κυριολεκτική».²⁰ Όταν και όποτε θέτουμε το ερώτημα της αξίας και το απαντάμε, φαίνεται να μην υπάρχει καμία άλλη εναλλακτική για να δηλώσουμε το «ενδιαφέρον» [interest] κάποιου/ας για το κείμενο της παραγωγής της Αξίας.

Προτείνω αυτή τη φόρμουλα γιατί παραμένει μαζί μας το πρόβλημα του «πώς να συσχετίσουμε την κριτική του «θεμελιωτισμού», η οποία, όπως και το αντικείμενό της, είναι ατέρμων και μπορεί πάντα να παρεκκλίνει, με μια κριτική της ιδεολογίας, η οποία αφήνει το περιθώριο στην έρευνα και την «πολιτική» πρακτική για τελειώματα και τέλη [Dominick La Capra, Διάλεξη που δόθηκε στο Wesleyan University, 1984]. Ο πρώιμος Ντερντά μάς διαβεβαιώνει ότι «η αποδόμηση γίνεται το θύμα της δικής της κριτικής», αλλά σε μεγάλο βαθμό αγνοήθηκε [Of Grammatology 24]. Ο όψιμος Ντερντά, μιμούμενος αδιάκοπα αυτά τα μέτρα προφύλαξης, απορρίφθηκε, στην καλύτερη, ως τυπικός πειραματιστής ή ως αδιάφορος και επαναλαμβανόμενος, στη χειρότερη. Θα πρέπει να έχει γίνει σαφές από τις τελευταίες σελίδες ότι όσο δεν μπορώ να υιοθετήσω τον ευρωκεντρικό ορθολογισμό του Jürgen Habermas, άλλο τόσο δεν μπορώ να υιοθετήσω ως αξιολογικό μοντέλο τον καλοπροαίρετο «παγανισμό» του Jean-François Lyotard [Jean-François Lyotard, *Instructions païennes· Rudiments païens* μαζί με τον Jean-Loup Thébaud, *Au juste*. Jürgen Habermas, *Communication and the Evolution of Society*]. Μία από τις πιο ενδιαφέρουσες λύσεις που προτείνονται είναι η «ιστοριογραφία ως μεταβίβαση» του Dominick La Capra. Ωστόσο, και εκεί επίσης υπάρχουν ορισμένες επιθυμίες οικειοποίησης των λειτουργιών του ασυνείδητου, με τις οποίες θα πρέπει να είμαστε προσεκτικοί/ές. Για την «επανάληψη-μετατόπιση του παρελθόντος στο παρόν» (η εκδοχή της μεταβιβαστικής ιστοριογραφίας του La Capra), μια εκδοχή των συναλλαγών σε μεταβίβαση μπορεί να είναι υπερβολικά συνεχιστική και ακίνδυνη. Και ίσως να μην αρκεί απλώς να πούμε ότι «είναι χρήσιμη και κρίσιμη σημασίας μυθοπλασία το να πιστεύουμε ότι τα κείμενα ή τα φαινόμενα που πρέπει να ερμηνευθούν, μπορεί να ανταπαντήσουν

²⁰ Η πλέον δυναμική εξέλιξη αυτής της αντίληψης είναι τα μυστηριώδη Spurs [Σπιρούνια]: Nietzsche's Styles, μτφρ. Barbara Harlow (Chicago: University of Chicago Press, 1978). Ένα μέρος του μυστηρίου βρίσκεται, νομίζω, στο γεγονός ότι ο Ντερντά προσπαθεί εδώ να κάνει τη «γυναίκα το υποκείμενό του» (το «ενδιαφέρον/συμφέρον» [interest] του;) και να υπονοήσει με τρόπο αιγισματικό την «καταφατική αποδόμηση». Όπως σύντομα θα εξηγήσω, η αντίληψη που έχω για το ενδιαφέρον/συμφέρον [interest] θα πρέπει να πάρει το ρίσκο της συσχέτισης με τη διαβουλευτική συνείδηση. Πάνω από έναν χρόνο μετά τη συγγραφή τούτης της εργασίας, τη στιγμή που ακολουθώ τις τελικές υποδείξεις της σύνταξης, αρχίζω να συνειδητοποιώ με πόση οξυδέρκεια είχε προβλέψει ο Paul de Man αυτή τη μετακίνηση από την «ψευδή» μεταφορά στην «κυριολεκτικοποίηση» στο πεδίο της πολιτικής πρακτικής. Θα απαιτούταν μια πολύ προσεκτική επεξεργασία ολόκληρου του σύνθετου επιχειρήματος που αναπτύσσει ο de Man στο *Allegories of Reading* για να μπορέσουμε να εμπεδώσουμε τον παραλληλισμό της δικής μου κίνησης εδώ με τη γραμματική και την «εικόνα» στον ακόλουθο ορισμό της κειμενικότητας: «Ονομάζουμε κείμενο κάθε οντότητα που μπορεί να θεωρηθεί από...μια διπλή προοπτική: ως παραγωγικό, ανοιχτό, γραμματικό σύστημα που δεν έχει αναφορά, και ως εικονιστικό σύστημα, εγκλωβισμένο μέσα σε ένα υπερβατολογικό σύστημα που υπονομεύει τον γραμματικό κώδικα στον οποίο το κείμενο οφείλει την ύπαρξή του» [Paul de Man, *Allegories of Reading* 270· η έμφαση δική μου]. Αρκεί εδώ να εμπεδώσουμε αυτόν τον παραλληλισμό, επισημαίνοντας ότι, προς το τέλος της ίδιας σελίδας, ο de Man περιγράφει με ύφος αφοριστικό την αναγκαιότητα αυτής της υπονόμησης, αυτού του κλεισίματος, με τον εξής τρόπο: «...και αν ένα κείμενο δεν δρα, τότε δεν μπορεί να δηλώσει εκείνο που γνωρίζει» (η έμφαση δική).

και μάλιστα να είναι τόσο πειστικά ώστε να οδηγήσουν κάποιον άνθρωπο [στο] να αλλάξει γνώμη [La Capra, *History and Criticism* 73]. Δεδομένου του ιδιαίτερα επεξεργασμένου ξετυλίγματος της σχέσης ανάμεσα στη μεταβίβαση και την ηθική στιγμή από τον Λακάν, το καλύτερο που μπορώ να κάνω εδώ είναι να επαναλάβω μια παλαιότερη αμφιβολία μου, η οποία δεν εκφράστηκε από τη σκοπιά της ιστοριογραφίας αλλά μάλλον από τη σκοπιά της λογοτεχνικής κριτικής:

Ούτε η διαφορά μεταξύ κειμένου και προσώπου θα εξαλειφθεί εύκολα με το να αρνούμαστε να μιλάμε για την ψυχή, να μιλάμε για το κείμενο ως μέρος ενός αυτό-αναπαραγόμενου μηχανισμού. Η διαζευκτική, ασυνεχής μεταφορά του υποκειμένου, το οποίο φέρει το φορτίο της επιθυμίας του και φέρεται από αυτό, παραπλανά με συστηματικό τρόπο και συγκροτεί τη μηχανή του κειμένου, η οποία φέρει και φέρεται από το βάρος της μορφοποίησης. Κανένας άνθρωπος δεν μπορεί να ξεφύγει από αυτό με το να απορρίπτει το πρώτο ως το κατάλοιπο μιας παραγωγικής περικοπής και με το να δίνει αξία στο δεύτερο ως το μόνο δυνατό μέλημα μιας «φιλοσοφικής» λογοτεχνικής κριτικής. Και ομοίως, αυτή η αντίθεση, μεταξύ του υποκειμένου ως «μεταφοράς» και του κειμένου ως «μεταφοράς», πρέπει, αντί να ιεραρχηθεί, να αποδομηθεί επ' αόριστον [Spivak, «The Letter as Cutting Edge», *Literature and Psychoanalysis: Reading Otherwise* 225].

Η φόρμουλα που εισηγούμαι – «προσεκτική δήλωση ενδιαφέροντος [interest] για το κείμενο της παραγωγής της Αξίας» – προκύπτει από το πλέον προβληματικό αποτέλεσμα του κυρίαρχου υποκειμένου, τη λεγόμενη διαβουλευτική συνείδηση [deliberative consciousness]. Κατά συνέπεια, δεν υπάρχει καμία εγγύηση στην αποδόμηση που να παγιώνει αυτή την προστακτική σε ένα καταναγκαστικό θεωρητικό καθόλου, παρότι τούτο υπόκειται φυσικά σε όλους τους περιορισμούς της ηθικο-λογικής θεμελίωσης. Δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε την εισβολή του μυθοπλαστικού (το οποίο σχετίζεται, φυσικά, με το κειμενικό) σε αυτήν τη διαδικασία δίχως να διέλθουμε από το φαινομενικά διαβουλευτικό [deliberative], το οποίο, ακόμη και στην πιο συνειδητή μεταβιβαστική κατάσταση, μπορούμε ούτως ή άλλως να του αντισταθούμε, αλλά όχι να το αποφύγουμε τελείως.

Κλείνοντας, θα ανατρέξω στο ξεκίνημα αυτής της εργασίας, στη δεύτερη παράγραφο όπου γράφω: «Η 'ιδεαλιστική' και η 'υλιστική' κατηγορήση αποτελούν αμοιβαίως αποκλειόμενες κατηγορήσεις». Όλες οι κατηγορήσεις είναι αποκλειστικές και επομένως λειτουργούν με βάση τη μετωνυμική αρχή ενός μέρους που στέκει στη θέση του υποτιθέμενου όλου: «Από τη στιγμή που διατηρείται μονάχα ένα κατηγορήμα του κύκλου (για παράδειγμα, επιστροφή στο σημείο εκκίνησης, κλείσιμο του κύκλου), η σημασία του τοποθετείται στη θέση ενός ρητορικού σχήματος, μιας μετωνυμίας, αν όχι μεταφοράς» [Derrida, «White Mythology» 264]. Υπό αυτή την έννοια, οι «ιδεαλιστικές» και οι «υλιστικές» κατηγορήσεις του υποκειμένου είναι μετωνυμίες του υποκειμένου. Γράφοντας για τη συγκρότηση του υποκειμένου ως τέτοιου, ο Λακάν αναφέρει: «Ο μηχανισμός της διπλής πυροδότησης της μεταφοράς είναι ακριβώς εκείνος ο μηχανισμός μέσω του οποίου το σύμπτωμα... προσδιορίζεται. Και τα αινίγματα, τα οποία φαίνεται να θέτει η επιθυμία σε μια 'φυσική φιλοσοφία'... δεν ανάγονται σε καμιά άλλη διαταραχή του ενστίκτου παρά

σε εκείνη της...μετωνυμίας» [*«The Agency of the Letter in the Unconscious»* *Ecrits* 166–167). Στον βαθμό που οι δύο κατηγορήσεις είναι έννοιες του υποκειμένου, αποτελούν ασύγγνωστες μεταφορικές αναπαραστάσεις του υποκατάστατου του υποκειμένου. Μεταξύ μεταφοράς και μετωνυμίας, συμπτώματος και επιθυμίας, το πολιτικό υποκείμενο αποστασιοποιείται από τον αναλυτή-σε-μεταβίβαση, δηλώνοντας ένα «ενδιαφέρον/συμφέρον» μέσω μιας «άγριας» παρά μιας θεωρητικά θεμελιωμένης πρακτικής. Για να μη φανεί για άλλη μια φορά ότι λειτουργώ σε ένα άβολο επίπεδο αφαίρεσης, θα καταφύγω σε μια μη εσωτερικιστική πηγή. Να τι λέει το *McCraw-Hill Dictionary of Modern Economics* σχετικά με την εισβολή του μυθοπλαστικού στο διαβουλευτικό κατά τη λειτουργία του οικονομικού κειμένου:

Αρχικά, οι μέσες τιμές του Dow-Jones αντιπροσώπευαν τη μέση τιμή (τον αριθμητικό μέσο όρο της τιμής) μιας μετοχής του ομίλου. Όσο όμως μοιράζονταν οι μετοχές, αντικαθίσταντο οι εκδόσεις στις μέσες τιμές και υπεισέρχονταν και άλλοι παράγοντες, επινοήθηκε μια φόρμουλα για να αντισταθμίσει αυτές τις αλλαγές. Αν και οι μέσες τιμές του Dow-Jones δεν αντιπροσωπεύουν πλέον τις πραγματικές μέσες τιμές αυτών των μετοχών στους ομίλους, ακόμα εξακολουθούν να αντιπροσωπεύουν αρκετά καλά τα επίπεδα και τις αλλαγές στις τιμές των μετοχών [178].

Αναφέρω παραπάνω ότι «δεν μπορούν ακόμα να συνειδητοποιηθούν όλες οι συνεπαγωγές του ζητήματος της Αξίας, το οποίο τίθεται στο πλαίσιο της «υλιστικής» κατηγορήσης του υποκειμένου». Θα πρέπει τώρα να παραδεχτώ εκείνο που πολλοί/ές μαρξιστές/τριες θεωρητικοί παραδέχονται σήμερα: ότι σε κάθε θεωρητική διατύπωση, ο ορίζοντας της πλήρους συνειδητοποίησης θα πρέπει να αναβληθεί επ' αόριστον και αμετάκλητα. Σε αυτόν τον ορίζοντα, δεν είναι η ουτοπία που διακρίνεται [βλ. Jameson, *The Political Unconscious: Narrative As A Socially Symbolic Act* 103f]. Διότι οι ουτοπίες είναι ιστορικές απόπειρες για τοπογραφικές περιγραφές, οι οποίες και θα πρέπει να συγκαλυφθούν εάν οι προσπάθειες γίνονται για να τις αναπαραστήσουν επαρκώς στην πραγματική κοινωνική πρακτική. Ακόμα και αν κάποιος/α αποστασιοποιηθεί από τον ιδεαλισμό, η συνέργεια ιδεαλισμών και υλισμών στην παραγωγή της θεωρίας αναγνωρίζεται καλύτερα εάν περιγραφεί αυτή η ανοιχτότητα με το όνομα του «αποκαλυπτικού τόνου».²¹ Ο εν λόγω τόνος προαναγγέλλει την πληθυντική αποκάλυψη της πρακτικής στιγμής, στην περίπτωση μας το σετ ή το σύνολο της ιδεολογικο-κριτικής, αισθητικο-τροπικής, οικονομικά ενήμερης επιτελεστικής ή λειτουργικής κρίσης της αξίας. Θα πρέπει να έχει γίνει σαφές από την προσεκτική γλώσσα που χρησιμοποιώ εδώ ότι η πρακτική στιγμή δεν είναι μια «εκπλήρωση». Στην πληθυντική αποκάλυψη, το σώμα δεν ανασταίνεται. Δεν υπάρχει κάποια ιδιαίτερη ανάγκη να δούμε κάτι τέτοιο ως μια θεματική του ευνουχισμού. Πιατί να μην δηλώσουμε ότι έχει, ως εννοιακή μεταφορά, την επιτελεστική

²¹ «On An Apocalyptic Tone Recently Adopted in Philosophy», επιμ. John P. Leavey, Jr., *Semeia* 23 (1982). Πιστεύω ότι είναι δυνατό να αναγνώσουμε σε αυτό το σκοτεινό κείμενο μια πρακτική πολιτική της ανοιχτότητας. Ελπίζω να γράψω αναλυτικά σχετικά με αυτό στο επόμενο βιβλίο μου για τον Derrida. Θα αρκεστώ εδώ στην παράθεση μιας σχετικά λιγότερο αφοριστικής πρότασης: «Το να ανεβάζεις ή να τοποθετείς ψηλότερα τον τόνο... σημαίνει πως... καθιστάς παραληρηματική την εσωτερική φωνή, την εσωτερική φωνή που είναι η φωνή του άλλου μέσα μας» [71].

και εγχειρηματική αξιολόγηση των επαναλαμβανόμενων σωματικών κινήσεων επιβίωσης και άνεσης, οι οποίες ιστορικά χαρακτηρίζονται ως δουλειά της γυναίκας ή αποδίδονται στην στοιχειωδώς οργανωμένη οικιακή εργασία; Γιατί να οικειοποιηθούμε τη μη αναγώγιμη ασυμφωνία μεταξύ θεωρίας και πράξης (εδώ στη θεμελίωση και τη διατύπωση κρίσεων περί Αξίας) στο παραστράτημα του Οιδίποδα;

Δεν ζητώ, λοιπόν, να απολογηθώ για αυτή την εσκεμμένη προσπάθεια να αναδείξω τη διαφορά ανάμεσα στον προ-κριτικό οικονομισμό και τον ρόλο του οικονομικού κειμένου στον προσδιορισμό της Αξίας· και, επιπλέον, να του κατασχέσω ορισμένα «ενδιαφέροντα/συμφέροντα».

Βιβλιογραφία

- Althusser, Louis. *For Marx*. Μτφρ. Ben Brewster. London: New Left Books, 1977.
- Althusser, Louis. *Lenin and Philosophy*. Μτφρ. Ben Brewster. New York: Monthly Review Press, 1971.
- Benjamin, Walter. «Theses on the Philosophy of History». *Illuminations*. Μτφρ. Harry Zohn. Επιμ. Hannah Arendt. New York: Schocken, 1969, 253–64.
- Benjamin, Walter. «The Author as Producer». Reflections: *Essays, Aphorisms, Autobiographical Writings*. Μτφρ. Edmund Jephcott. Επιμ. Peter Demetz. New York: Harvest, 1978.
- Bowles, Samuel, et al., επιμ. *Beyond the Waste Land: A Democratic Alternative to Economic Decline*. Garden City: Anchor, 1983.
- Deleuze, Gilles και Felix Guattari. *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. Μτφρ. Robert Hurley, et al. New York: Viking, 1977.
- Deleuze, Gilles και Felix Guattari. *Mille plateaux*. Paris: Minuit, 1980.
- de Man, Paul. *Allegories of Reading*. New Haven: Yale University Press, 1979.
- Derrida, Jacques. «The Law of Genre». *Glyph 7* (1980): 202–29.
- Derrida, Jacques. *Of Grammatology*. Μτφρ. Gayatri Chakravorty Spivak. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976.
- Derrida, Jacques. *Positions*. Μτφρ. Alan Bass. Chicago: University of Chicago Press, 1981.
- Derrida, Jacques. «White Mythology: Metaphor in the Text of Philosophy». *Margins of Philosophy*. Μτφρ. Alan Bass. Chicago: University of Chicago Press, 1982, 209–71.
- Freud, Sigmund. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works*. Volume IV. Μτφρ. James Strachey, et al. London: Hogarth Press, 1961.
- Goux, Jean-Joseph. «Numismatiques I». *Tel Quel 35* (φθινόπωρο 1968): 64–89.
- Goux, Jean-Joseph. «Numismatiques II». *Tel Quel 36* (χειμώνας 1969): 54–74.
- Habermas, Jürgen. *Communication and the Evolution of Society*. Μτφρ. Thomas McCarthy. Boston: Beacon Press, 1979.
- Jameson, Fredric. *The Political Unconscious: Narrative As A Socially Symbolic Act*. Ithaca: Cornell University Press, 1982.
- Jameson, Fredric. «Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism». *New Left Review* 146 (Ιούλιος–Αύγουστος 1984): 53–92.
- Jameson, Fredric. «Postmodernism and Consumer Society». *The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture*. Επιμ. Hal Foster. Port Townsend, Washington: Bay Press, 1983, 111–25.
- Lacan, Jacques. «The Agency of the Letter in the Unconscious or Reason since Freud». *Ecrits*. Μτφρ. Alan Sheridan. New York: Norton, 1977, 146–78.
- Lacan, Jacques. «The Signification of The Phallus». *Ecrits*, 281–91.
- La Capra, Dominick. *History and Criticism*. Ithaca: Cornell University Press, 1985.
- Lord, A. B. *The Singer of Tale*. Cambridge: Harvard University Press, 1960.
- Liotard, Jean-François. *Instructions paiennes*. Paris: Galilée, 1977.
- Liotard, Jean-François. *Rudiments paiens*. Paris: U.G.E., 1977.
- Liotard, Jean-François και Jean-Loup Thébaud. *Au juste*. Paris: Christian Bourgeois, 1979.
- Levitt, Theodore. «The Globalization of Markets». *Harvard Business Review* 61:3 (Μάιος-Ιούνιος 1983): 92–102.
- Marx, Karl. *Capital. Vol. I*. Μτφρ. Ben Fowkes. New York: Vintage, 1976.
- Marx, Karl. *Capital. Vol. III*. Μτφρ. David Fernbach. New York: Vintage, 1981.
- Marx, Karl. *A Contribution to the Critique of Political Economy*. Μτφρ. S. W. Ryazanskaya. New York: International Publishers, 1970.
- Marx, Karl. *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*. Μτφρ. Martin Nicolaus. New York: Vintage, 1973.
- Marx, Karl. «Economic and Philosophic Manuscripts of 1844». *Early Writings*. Μτφρ. Rodney Livingstone και Gregor Benton. Επιμ. Quintin Hoare. New York: Vintage, 1975, 279–400.
- McGraw-Hill *Dictionary of Modern Economics: A Handbook of Terms & Associations*. New York: McGraw-Hill, 1973.
- Nash, June και Maria Patricia Fernandez Kelly, επιμ. *Women, Men and the International Division of Labor*. Albany: State University of New York Press, 1983.
- Nietzsche, Friedrich. «On the Genealogy of Morals» and «Ecce Homo». Μτφρ. Walter Kaufman και R. J. Hollingdale. New York: Vintage, 1967.
- Ong, Walter J. *Orality and Literacy*. London:

Methuen, 1982.

- Saussure, Ferdinand de. *Course in General Linguistics*. Μτφρ. Wade Baskin. Επιμ. Charles Bally και Albert Secehaye σε συνεργασία με τον Albert Riedlinger. New York: McGraw-Hill, 1966.
- Shell, Marc. *Money, Language, and Thought: Literary and Philosophical Economies From the Medieval to the Modern Era*. Berkeley: University of California Press, 1982.
- Simmel, Georg. *Philosophy of Money*. Μτφρ. Tom Bottomore και David Frisby. London: Routledge και Kegan Paul, 1978.
- Smith, Desmond «The Wiring of Wall Street». *New York Times Sunday Magazine*, 23 Οκτωβρίου 1983, 44.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. «The Letter as Cutting Edge». *Literature and Psychoanalysis*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1982, 208–26.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. «Displacement and the Discourse of Woman». *Displacement: Derrida and After*. Επιμ. Mark Krupnick. Bloomington: University of Indiana Press, 1983, 169–95.
- Sraffa, Piero. *Production of Commodities By Means of Commodities*. Cambridge: Cambridge University Press, 1960.
- Wolff, Richard D., et al. «Marx's (not Ricardo's) 'Transformation Problem': A Radical Conceptualization». *History of Political Economy* 14:4 (1982).

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπυκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιος/ου η «κρίση» μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από «κρίση». Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για «κρίση» άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική «κρίση» όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει –σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους– ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η «κρίση» έγινε *crisis* (λατ., αγγλ. & ισπ.), *crise* (γαλλ.) και *crisi* (ιταλ.) και κατόπιν «κρίση». Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (*iudicium*, *judgement*, *jugement*, *juicio*, *giudizio* για την «κρίση» και *crisis*, *crise*, *crisi* για την «κρίση»), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπυκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου “αποφασίζεται” η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπυκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαία ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδευοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η “κρίση” επισύρει ‘κρίση’. *Κρίση* λοιπόν...